

**Modern Dönem Yahudilikte
Süleyman Mabedi’ni
Yeniden İnşa Girişimi: III.
Mabet Hareketi’nin Doğuşu**

An Attempt to Rebuild the Temple
of Solomon in the Contemporary
Judaism: the Emergence of the
Third Temple Movement

Hatice Kübra Baktemur

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

hkubrabetemur@gmail.com & <https://orcid.org/0000-0002-0685-5371>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	29.11.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	25.12.2020
Yayın Tarihi Date Published	31.12.2020
Atıf Citation	Hatice Kübra Baktemur. "Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi'ni Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu". <i>Oksident</i> 2/2 (2020): 221-257.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by <i>Turnitin</i> and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.4394492

Öz

Yahudi geleneği içerisinde, M.S. 70 yılında Süleyman Mabedi'nin yıkılmasının ardından III. Mabet'in Mesihî kurtuluş döneminde Tanrı tarafından gönderilecek bir Mesih öncülüğünde mucizevi bir biçimde yeniden inşa edileceği inancı kabul edilmiştir. Yahudiler bu inanç doğrultusunda XX. yüzyıla kadar pasif bir bekleme süreci içerisinde girmişlerdir. XX. yüzyılda yaşanan gelişmeler, Dinî Siyonizm'in İsrail Devleti'nin Mesihî kurtuluşun bir aracı olduğu kabulüne dayanan doktrininin geniş kitleler tarafından benimsenmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak bu dönemde İsrail Devleti tarafından yürütülen politikaların dindar Siyonistler tarafından hayal kırıklığıyla karşılanması, III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan fundamentalist bir hareketin doğmasına sebep olmuştur. Bu hareket Kudüs'te bulunan Mabet Tepesi'ndeki İslamî mirası yok ederek yerine III. Mabet'i inşa etmeyi hedeflemektedir. III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistlerin nihai amacı ise bölgede teokratik düzene dayalı bir krallık kurmaktır. Geleneksel Yahudi inancında Mesih geldikten sonra gerçekleşmesi beklenen bu hadise, III. Mabet aktivistleri tarafından, Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesi reddedilip kurtuluşun insan eliyle gerçekleşeceği kabulü esas alınarak tamamlanmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada, günümüzde Kudüs'te ortaya çıkan siyasi krizlerde önemli bir pay sahibi olan III. Mabet Hareketi'nin doğuşuna zemin hazırlayan tarihsel sürecin ve hareketin genel özelliklerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Süleyman Mabedi, Üçüncü Mabet Hareketi.

Abstract

In the Jewish tradition, after the destruction of the Temple of Solomon in 70 CE, it is accepted that the Third Temple would be miraculously rebuilt under the leadership of a Messiah who will be sent by God during the messianic salvation period. In this belief, Jews have entered a passive waiting period until the 20th century. That being said, developments in the 20th century led to the doctrine of Religious Zionism, which is based on accepting the State of Israel as the instrument of the messianic salvation period, being widely adopted. However, religious Zionists' disillusionment for the Israeli State policies has led to the emergence of a fundamentalist movement called the Third Temple Movement. This movement aims to destroy the Islamic heritage and build the Third Temple in its place on the Temple Mount in Jerusalem. The most significant aim of the Third Temple activists is to establish a theocratic kingdom in the region. According to the traditional Jewish belief, this event, which is expected to occur after the arrival of the Messiah, is trying to be realized by the Third Temple Movement's activists. In this effort, they reject God's miraculous intervention in history, affirming instead that human hands will achieve salvation. This study puts forth the emergence of the Third Temple Movement, which plays a critical role in the current political crises experienced in the region and the Third Temple Movement's characteristics.

Keywords: History of Religions, Judaism, Solomon's Temple, Temple, Third Temple Movement.

Özet

Süleyman Mabedi'nin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasının ardından Yahudi geleneğinde III. Mabet'in Mesihî kurtuluş döneminde Tanrı tarafından gönderilecek bir Mesih öncülüğünde Mabet Tepesi'nde mucizevi bir biçimde yeniden inşa edileceği inancı kabul edilmiştir. Yahudiler bu inanç doğrultusunda XX. yüzyılda Siyonizm'in etkisini arttırdığı döneme kadar pasif bir bekleyiş süreci içerisine girmişlerdir. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması ve 1967'deki Altı Gün Savaşı'nda Doğu Kudüs'ün İsrail tarafından ele geçirilmesi özellikle fundamentalist Yahudiler arasında büyük bir heyecanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde, Abraham Isaac Kook'un (ö. 1935) görüşleriyle gelişim gösteren Dinî Siyonizm'in öncüleri olan rabbiler, Yahudilerin Filistin'e göçlerinin Mesih'in gelişini hızlandıracağını ve bu aktivitenin pasif bekleyişin en önemli nedeni olan Üç Yemin'i çiğneme anlamına gelmeyeceğini dile getirmişlerdir. Rabbilere göre, her ne kadar seküler temalar barındırsa da İsrail Devleti ve Siyonist ideoloji, Tevrat kurallarına dayalı teokratik bir devleti ihya edecek ve nihai kurtuluşu getirecek ilâhî bir araçtır. Bu sebeple, İsrail Devleti'nin Tanrı'nın yeryüzündeki varlığını temsil ettiği inancı kabul edilmiştir. Dindar Siyonistlerin görüşleri, dindar Yahudilerin Siyonizm'in kutsal topraklara göç vurgusuna yönelik kuşkularının giderilmesi için önemli bir etken haline gelmiştir. Böylelikle, Filistin'e yapılan göçler ve İsrail Devleti'nin Mesihî kurtuluş sürecinin ilk aşamasına tekabül ettiği fikri, dindar Yahudiler tarafından kabul görmeye başlamıştır.

Ancak bu dönemde İsrail Devleti'nin yürüttüğü politikaların dindar Siyonistler tarafından hayal kırıklığıyla karşılanması, III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan fundamentalist bir

Summary

After the destruction of the Temple of Solomon in 70 CE by the Romans, the Jewish tradition accepted that the Third Temple would be miraculously rebuilt on the Temple Mount under the Messiah's leadership during the messianic salvation period. In this belief, Jews had entered a passive waiting period until Zionism increased its influence in the 20th century. The establishment of the State of Israel in 1948 and the occupation of Eastern Jerusalem by Israel during the Six-Day War in 1967 caused great excitement, especially among the fundamentalist Jews. The pioneers of Religious Zionism, which developed with the views of Abraham Isaac Kook (d. 1935), argued that the immigration of Jews to Palestine would accelerate the coming of the Messiah and this activity would not mean breaking "the Three Oaths," which is the most significant reason for the passive waiting. According to the Zionist Rabbis, the State of Israel and the Zionist ideology are a divine tool that will revive a theocratic state based on the Torah rules and bring the ultimate salvation, although they have secular themes. For this reason, it is accepted that the State of Israel represents God's existence on the earth. Religious Zionists' views have become an essential factor in dispelling religious Jews' doubts about Zionism's emphasis on immigration to the Holy Land. Thus, the immigration to Palestine and the idea that the State of Israel corresponds to the first stage of the messianic salvation process began to be widely adopted by the religious Jews.

However, religious Zionists' disillusionment for the Israeli State policies has led to the emergence of a fundamentalist movement called the Third Temple Movement. This movement aims to destroy the Islamic

hareketin doğmasına sebep olmuştur. Bu hareket, Kudüs'te bulunan Mabet Tepesi'ndeki İslamî mirası yok ederek yerine III. Mabet'i inşa etmeyi hedeflemektedir. III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistlerin nihai amacı ise bölgede teokratik düzene dayalı bir krallık kurmaktır. Geleneksel Yahudi inancında Mesih geldikten sonra gerçekleşmesi beklenen bu hadise, III. Mabet aktivistleri tarafından, Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesi reddedilip kurtuluşun insan eliyle sağlanacağı kabulü esas alınarak gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Kudüs'te ortaya çıkan siyasi krizlerde önemli bir pay sahibi olan III. Mabet Hareketi, başlangıçta akademik çevrelerce marjinal olarak tanımlanmıştır. Fakat günümüzde İsrail Yahudi toplumunun neredeyse her kesimi tarafından desteklenmekte ve hareketin çatısı altında otuzun üzerinde grup bulunmaktadır. Her bir grup III. Mabet'in inşa edilebilmesi için farklı bir amaç doğrultusunda hizmet etmektedir.

İsrail Devleti'yle yakın bir ilişki içerisinde olan III. Mabet aktivistleri, İsrail kamuoyunda III. Mabet'in bir an önce insan eliyle inşa edilmesi gerektiği fikrini normalleştirmek için önemli çalışmalar yapmaktadır. Ortaya çıktığı dönemde III. Mabet Hareketi'nin aktivitelerine karşı olup eleştirmelerine rağmen günümüzde, İsrail'in önde gelen bazı din adamları Mabet Tepesi'ne yapılan turlara katılmakta ve hareketin aktivitelerini desteklemektedir. III. Mabet Hareketi'nin çalışmaları neticesinde son yıllarda III. Mabet'in Mesih gelmeden önce inşasının gerektiği inancı İsrail'de kabul görmeye başlamıştır. Yapılan bir araştırmaya göre, İsrail Yahudi toplumunda %30'luk bir kesimi III. Mabet'in Mabet Tepesi üzerinde bir an önce inşa edilmesi gerektiğini düşünmektedir. %59'luk bir kesim ise şu an Müslüman idaresi

heritage and build the Third Temple in its place on the Temple Mount in Jerusalem. The most important aim of the Third Temple activists is to establish a theocratic kingdom in the region. According to the traditional Jewish belief, this event, which is expected to occur after the arrival of the Messiah, is trying to be realized by the Third Temple Movement's activists. In this effort, they reject God's miraculous intervention in history, affirming instead that human hands will achieve salvation. The Third Temple Movement, which continues to play a critical role in the political crises being experienced in Jerusalem, was defined as marginal by the academic circles at the beginning. However, today, this movement is supported by almost every segment of the Israeli Jewish society, and there are more than 30 different groups under the roof of the Third Temple movement. Each group serves a different purpose for the Third Temple to be built.

The Third Temple activists, who are in close relations with the State of Israel, work in an organized manner to normalize the Israeli public opinion that the Third Temple should be built by human hands as soon as possible. Although they opposed and criticized the Third Temple Movement's activities in the period of its emergence, some prominent Rabbis in Israel participate in tours to the Temple Mount and support the movement's activities. As a result of the Third Temple Movement's activities, the belief that the Third Temple should be built before the Messiah's arrival has started to be accepted in recent years. A survey shows that 30% of the Israeli Jewish society agrees that the Third Temple should be built on the Temple Mount as soon as possible. 59% of the Israeli Jewish society supports that the Al-Aqsa

altındaki Mescid-i Aksa'nın statükosunun değişmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Mosque's status quo, which is under the Muslim administration now, should change.

Giriş*

Yahudi geleneğine göre, İsrail Tanrısı Yahve tarafından Kral Davut'un oğlu Süleyman'a yaptırıldığı kabul edilen Süleyman Mabedi (Bet ha-Mikdaş), tarihsel süreç içerisinde iki kere inşa edilmiş ve son olarak Romalılar tarafından yıkılmadan önce Kral Herod (ö. M.Ö. 4) tarafından restore edilerek genişletilmiştir. Tek bir mabedin devamı olarak görülen ve "Süleyman Mabedi" olarak adlandırılan bu yapılar, inşa süreçlerinde ön planda olan kişilerin isimleriyle sırasıyla "Süleyman Mabedi" (I. Mabet), "Zerubavel Mabedi" (II. Mabet) ve "Herod Mabedi" (restorasyon sürecinin ardından II. Mabet) olmak üzere çeşitli isimlerle anılmıştır.¹ II. Mabet'in M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasının ardından başta kurban olmak üzere Mabet'le ilişkilendirilen ibadetlerin icra edilme imkânı ortadan kalkmıştır. Bu ibadetlerin yerine getirilmesi için Mabet'in üçüncü defa inşa edilmesi gerekli görülmüştür. Yahudi geleneğinde yaygın olan inanç, III. Mabet'in Tanrı tarafından gönderilecek Mesih tarafından inşa edileceği ve İsrailoğulları'nın böylece Kral Davut ve oğlu Süleyman zamanındaki ihtişamlarına yeniden kavuşacakları yönündedir. Bu inanca göre, III. Mabet'in inşasıyla başlayacak olan Mesihî dönemde, sürgünde yaşayan Yahudiler vad edilen topraklara (Eretz Yisrael/Arz-ı Mev'ûd) yeniden dönerek Tevrat'taki emir ve ibadetleri ahdin gerektirdiği biçimde eksiksiz olarak yerine getirebileceklerdir.²

Müslümanlar tarafından kutsiyet atfedilen ilk kible ve en önemli üç mescitten biri olan Mescid-i Aksa, İslam geleneğinde Miraç hadisesiyle ilişkilendirilmekte ve Kur'an-ı Kerim'de çevresinin mübarek kılındığı

* Bu çalışma yazarın "Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk Yayınları, 2011), 18. Bu çalışmada, pratik sebeplerden dolayı I. Mabet ve II. Mabet için "Süleyman Mabedi" kullanımı tercih edilmiştir. Gelecekte inşa edilmesi planlanan mabet için de "III. Mabet" adlandırması kullanılmıştır. "Mabet" kelimesinin özel isim olarak büyük harfle geçtiği yerlerde Süleyman Mabedi kastedilmiştir.

² Fuat Aydın, *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*, 3. bs. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 24-25.

bildirilmektedir.³ Mescid-i Aksa'nın üzerinde inşa edildiği Harem-i Şerif ise Yahudi geleneği tarafından Süleyman Mabedi'nin eski yeri olduğuna inanılan ve Mesihî kurtuluş döneminde üzerinde III. Mabet'in kurulacağı kabul edilen Mabet Tepesi'yle özdeşleştirilmektedir. Geleneksel Yahudi inancına göre Mesih geldikten sonra gerçekleşmesi beklenen bu hadise, Dinî Siyonizm'in öncülerinden Rabbi Abraham Isaac Kook'un (ö.1935) görüşlerinden etkilenen ve Filistin topraklarında din adamlığı müessesini yeniden canlandırıp teokratik bir krallık inşa etme amacı taşıyan III. Mabet Hareketi tarafından yeniden yorumlanmıştır. İsrail'de etkin bir biçimde faaliyet gösteren ve sayılarının 30'un üzerinde olduğu belirtilen Mesihî karakterli grupları kapsayan şemsiye bir oluşum olan III. Mabet Hareketi, Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesini reddederek, kurtuluşun insan eliyle gerçekleşeceği kabulünü esas almaktadır. III. Mabet aktivistleri (veya Mabet Tepesi aktivistleri) bu amacın gerçekleşmesi için atılması planlanan en önemli adımın Mabet Tepesi'nde III. Mabet'in inşa edilmesi olduğunu düşünmektedir. Filistinli Müslümanların bölge üzerindeki haklarını ve Yahudi geleneğinin bu konudaki yüzyıllardır sürdürdüğü tutumu göz ardı eden aktivistler, bütün aşamalar tamamlandığında Yahudiler için Mesihî dönemde vadedilen kurtuluşun gerçekleşeceğine ve III. Mabet'in dünya üzerindeki bütün uluslar tarafından kabul göreceğine inanmaktadır.⁴

Bu makale Yahudi geleneğinin III. Mabet hakkındaki tutumunu ve III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistler tarafından geleneğe zıt bir biçimde geliştirilen yeni anlayış doğrultusunda yürütülen aktivizmi genel hatlarıyla ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, ilk olarak, geleneksel Yahudi inancında III. Mabet'in inşası düşüncesi ele alınacaktır. Ardından, III. Mabet Hareketi'nin doğuşuna zemin hazırlayan tarihî hadiselerle değinilecek ve günümüzde III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan grupların genel özellikleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, bu grupların hedefleri, faaliyetleri, mali kaynakları ve gruplara yönelik eleştiriler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak, III. Mabet aktivistlerinin faaliyetlerinin İsrail Yahudi toplumu üzerindeki etkisine değinilecektir.

³ Rabia Mert, "İslam Geleneği Açısından Kudüs", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Aralık 2017): 264-269. Kudüs'ün ismi Kur'an-ı Kerim'de doğrudan geçmemektedir. Fakat İslam alimleri Kur'an'da geçen "el-Mescidu'l-Aksâ" (İsrâ, 17/1), "Mubevvee Sıdk" (Yûnus, 10/93) ve "el-Arzu'l-Mukaddese" (Mâide, 5/21) gibi ifadelerin, Süleyman Mabedi veya Kudüs'ün de içerisinde bulunduğu Filistin toprakları için kullanıldığını dile getirmiştir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 324.

⁴ Rachel Z. Feldman, "Third Temple Movement", *World Religions and Spirituality*, erişim: 18.11.2020, <https://wrlrel.org/2017/11/24/third-temple-movement/>.

1) Geleneksel Yahudi İnancında III. Mabet'in İnşası Düşüncesi

Yahudi dinî literatüründe Mesih inancı, İsrail halkının kurtuluşa ereceği barış ve refah dönemiyle ilişkilendirilen ahiret inancıyla paralel bir biçimde ele alınmaktadır. Bu inancın temelinde Yahudilerin ahir zamanda vadedilen topraklar üzerinde bir araya getirilerek dinî ve siyasi bağımsızlıklarını yeniden elde etme ve eski ihtişamlı günlerine kavuşma beklentileri bulunmaktadır.⁵ Mesih inancıyla ilgili olarak meşhur Orta Çağ Yahudi alimlerinden Saadya Gaon (ö. 942) tarafından ayrıntılı bilgiler verilirken bu inanç ilerleyen dönemlerde bir diğer önemli alim olan Musa ibn Meymun (ö. 1204) tarafından iman esasları içerisinde dâhil edilmiştir.⁶ İbn Meymun'a göre, Mesihî düzen, Davut neslinden gelecek olan Mesih-Kral öncülüğünde Yahudilerin bir araya gelerek siyasi bağımsızlıklarını kazandıkları ve Yahudilerle birlikte Mesih'i kabul eden diğer milletlerin barış içerisinde yaşadığı bir döneme tekabül etmektedir. İçerisinde

⁵ Sami Baybal, "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Bütün Yönleriyle Yahudilik* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012), 341. Tevrat'ta Mesih inancına işaret eden bir pasaj bulunmamaktayken Tanah'ta ise İsrailoğulları'nın kurtarıcısı olarak Tanrı ön plana çıkarılmıştır. Mesela bkz. Yasa'nın Tekrarı 30:1-9; 33:29; II. Samuel 22:2-3; Yeremya 32:36-44; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 4.bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 151; Michael A. Knibb, "Apocalypticism and Messianism", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls*, ed. John J. Collins & Timothy H. Lim (Oxford: Oxford University Press, 2010), 418. Tanah'ta "Mesih" kelimesinin eskatolojik anlamda kullanıldığı tek kitap olan Daniel Kitabı (9:25-26) dışındaki metinlerde bu kelimeye "kurtarıcı" manasının verildiğine dair bir ibare bulunmamaktadır. Mesela bkz. I. Samuel 15:17; Yeşeya 61:1. Süleyman Mabedi'nin yıkılması ve Yahudilerin sürgüne gönderilmesi üzerine Yahuda halkının kurtarılp Tanrı tarafından yeniden kutsanma vaadi ve Davut krallığını yeniden tesis edecek bir lider beklentisi gibi faktörler Tanah'taki peygamberlere atfedilen kitaplardaki birtakım ifadelerin yorumlanmasına neden olmuştur. Bu durum ise kurtarıcı bir Mesih öncülüğünde Mesihî düzen fikrinin II. Mabet dönemi sonlarında güçlenip eskatolojik bir anlam kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 72-79. Bu inanç, II. Mabet'in M.S. 70 yılında yıkılması ve Romalılara karşı yeniden ayaklanan Yahudilerin başarısız olup dünyanın farklı yerlerine sürgüne gönderilmeleri ile güçlenmiştir. Kaynaklarda ise Davut soyundan geleceğine inanılan Mesih'e ek olarak bir de Yusuf soyundan geleceği düşünülen öncü bir Mesih'ten bahsedilmektedir. Bu inanca göre, öncü Mesih öldürüldükten sonra Davut oğlu Mesih dünyaya gelecektir. Yusuf soyundan gelecek olan Mesih inancı, kayıp on İsrail kabilesine dayandırılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 141, 158-177, 235.

⁶ Muhammed Ali Bağır, *Yahudi Düşünür Saadia Gaon* (İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2015), 233-248; Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011): 265-266.

yaşadığımız dünyada gerçekleşecek olan bu dönemde, Süleyman Mabedi vadedilen topraklarda üçüncü defa inşa edilecek, Tevrat öğretilerine dayalı bir krallık kurulacak ve kurban ibadeti başta olmak üzere Tevrat'ta yer alan buyruklar bütünüyle yerine getirilebilecektir.⁷

Yahudilikte III. Mabet'in kim tarafından ne şekilde inşa edileceği hususunda ise görüş birliği bulunmamaktadır. III. Mabet'in Mesih tarafından veya Mesih gelmeden önce inşa edileceği beklendiği gibi mucizevi bir biçimde gökten inşası tamamlanmış bir şekilde hazır olarak indirileceği de iddia edilmiştir. Babil Sürgünü'ne tanıklık eden Peygamber Hezekiel'e dayandırılan ve eskatolojik bilgiler barındırması dolayısıyla Tanah'ta öne çıkan Hezekiel Kitabı'nda bulunan müşahedelerin birinde Süleyman Mabedi'nin benzeri ilâhî bir mabedin planı ve detaylı ölçülerinin alındığı nakledilmektedir.⁸ Bu mabedin Mesihî dönemde inşa edileceğine inanılan III. Mabet olduğu Yahudi geleneği içerisinde büyük ölçüde kabul edilmektedir.⁹

Yahudiler bahsi geçen geleneksel anlayış nedeniyle, XX. yüzyılda siyasi Siyonizm'in askeri bir harekete dönüştüğü döneme kadar siyasi açıdan eylemsiz ve pasif bir tutum sergileyip Mesih'in kendilerini Filistin topraklarında mucizevi bir biçimde yeniden bir araya getireceği zamanı beklemişlerdir.¹⁰ Bu döneme kadar diyaspora tecrübesi, Yahudi dini ve kimliğinin bir parçası olarak yorumlanıp kutsal topraklarda yaşamaya denk görülmüştür. Talmud'da kutsal topraklara yerleşmeyi teşvik edici ifadeler bulunmasına rağmen Yahudi din adamları bu bölgeye yapılan toplu göçleri ('aliya)¹¹ yasaklamışlardır.¹² Yahudi teolojisinde yer alan bu olumsuz tutum,

⁷ İbn Meymûn, *Mişne Tora*, Melahim uMilhamot, 11:1.

⁸ Hezekiel 37:24-28; 38-40.

⁹ Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 32-35, 266. Hezekiel Kitabı'nda detayları verilen mabedin III. Mabet olmadığı da öne sürülmektedir. Bkz. Eric W. Baker, *The Eschatological Role of the Jerusalem Temple: An Examination of the Jewish Writings dating from 586 BCE to 70 CE* (Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2015), 63. Hıristiyanlar tarafından da III. Mabet'in bu ölçülere uygun bir biçimde inşa edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Bkz. Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 52-54.

¹⁰ Yakov M. Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, çev. Şahika Tokel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 111-116.

¹¹ 'Aliya İbranicede "yükselmek" anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, Yahudilerin Filistin topraklarına yaptıkları toplu göçlere verilen bir isimdir. Bu göçler siyasi bir bilinç doğrultusunda kalıcı olarak yerleşme amacıyla gerçekleştirilmektedir. M. Lütfullah Karaman, "Siyonizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 329.

¹² Alain Boyer, *Siyonizmin Kökenleri*, çev. Volkan Aytar (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 21; Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 122; İsmail Taşpınar, "Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Kudüs", *Kudüs: Tarih, Şehir Toplum*, ed. Yunus Çolak & Latif Karagöz (İstanbul: İLEM Yayınları, 2019), 5.

“Üç Yemin” olarak adlandırılan şu Tanah pasajına dayandırılmıştır: “Dişi ceylanlar, yabancı dişi geyikler üstüne, ant içiriyorum size, ey Yerusâlim kızları! Aşkımı ayıltmayasınız, uyandırmayasınız diye, gönlü hoş olana dek.”¹³ Bu pasaj Talmud alimleri tarafından, Yahudilerin Filistin’e toplu göç gerçekleştirmeyeceği, içlerinde yaşadıkları uluslara karşı isyan çıkarmayacakları ve Mesihî kurtuluş döneminin başlaması için “sonu zorlamayacakları”¹⁴ şeklinde yorumlanmıştır.¹⁵

Bununla birlikte, Yahudi geleneğinde Mesih’in gelişi ve dolayısıyla ilâhî kurtuluşun gerçekleşmesi, Yahudilerin Tanrı’ya itaatsizlikten dolayı ortaya çıkan günahlarının kefaretilerini ödemeleri ve Tanrı’nın emirlerini yerine getirmeleriyle gerçekleşecek bir hadise olarak görülmüştür. Bunun neticesinde ortaya çıkan yaygın kanaate göre, her Yahudi günahlarının bedelinden sorumludur ve bu günahlar Filistin topraklarında işlendiğinde bedeli daha ağır olacaktır. Bu sebeple Yahudiler, XX. yüzyıla kadar pasif bir tutumu benimseyerek Mesih’in kendilerini mucizevi bir biçimde yeniden bir araya getireceği zamanı beklemişlerdir. Özellikle Filistin topraklarında bu türden eylemlerden uzak durmuşlardır.¹⁶ Modern döneme kadar bu tutuma sıkı sıkıya bağlı olan dindar Yahudiler, vadedilen topraklar kendilerine bağışlansa bile kurtuluş Tanrı’nın emri doğrultusunda mucizevi bir biçimde ve bir Mesih öncülüğünde gelmediği sürece kabul etmeyeceklerini belirtmişlerdir.¹⁷

¹³ Bu yemin, Ezgiler Ezgisi Kitabı’nda üç defa (2:7; 3:5; 8:4) benzer ifadelerle tekrarlanmıştır.

¹⁴ Yahudi geleneği tarafından Mesih gelmeden önce kurtuluşu sağlamaya yönelik ortaya atılabilecek her bir girişim “sonun zorlanması” olarak yorumlanmış ve bu amaçla gerçekleştirilen fiillerin acımasız sonuçlara sebep olacağı kabul edilmiştir. Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 130-133.

¹⁵ *Babil Talmudu*, Ketubot 111a.

¹⁶ Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 111-116.

¹⁷ Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*, çev. Michael Swirsky ve Jonathan Chipman (Şikago/Londra: The University of Chicago Press, 1996), 19. Günümüzde geleneksel Yahudiliği temsil eden Ortodoks Yahudilik Mesih inancını halen devam ettirmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa’da ortaya çıkan Haskala düşüncesinin etkisiyle Yahudiler arasında Mesihî kurtuluş beklentisi azalmıştır. Yahudi filozof Moses Mendelssohn (ö. 1786) Mesihçi kurtuluş doktrini yerine Yahudilerin ilâhî irade sayesinde kurtuluşa erebileceklerini ve bu doğrultuda Filistin topraklarına dönüşün yalnızca politik ve seküler bir hadise teşkil ettiğini ifade etmiştir. Haskala düşüncesinden etkilenen Reformist Yahudilik, yalnızca Yahudileri değil, tüm insanlığı kapsayan evrensel nitelikli barışın tesis edildiği Mesihî bir çağa vurgu yapmakta ve dua kitaplarında Mesih, kutsal topraklarda yeniden bir araya geliş, Kudüs’ün restorasyonu ve III. Mabet’in inşasına yönelik atıfları dışarda bırakarak kurtarıcı Mesih figürünü yalnızca bir metafor olarak kabul etmektedir. Ali Osman Kurt, “Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala”, *Milel ve Nihal* 7/1 (2010): 37, 51-55; Seda Özalkan, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık,

2) III. Mabet Hareketi'nin Ortaya Çıkış Süreci

XX. yüzyılda Siyonizm'in etkisini arttırması üzerine 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşu, 1967'de Kudüs'ün İsrail güçleri tarafından ele geçirilmesi ve başta Oslo Anlaşması olmak üzere Araplarla yapılan barış görüşmeleri gibi gelişmeler geleneksel Yahudi inancında önemli bir yere tekabül eden Mesih, Mesihî düzen ve III. Mabet'in inşası gibi hususlarda yeni yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu süreç içerisinde yaşanan siyasi gelişmeler ve teolojik tartışmalar III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistlerin görüşlerinin şekillenmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Makalemizin bu bölümünde III. Mabet Hareketi'nin genel özelliklerine değinilmeden önce hareketin doğuşuna zemin hazırlayan bu tarihsel süreç hakkında bilgi verilecektir.

2.a) Dinî Siyonizm ve Modern İsrail Devleti'nin Kuruluşu

Siyonizm, XIX. yüzyılda Orta Avrupa'da yaşayan Yahudiler arasında gelişim gösterip özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde büyük yankı uyandıran ve ismini Kudüs'te bulunan Siyon Tepesi'nden¹⁸ alan Yahudi milliyetçilik hareketi olarak doğmuştur. İsrail'in kurulmasının ardından dünyadaki Yahudilerin büyük bir kısmı tarafından benimsenen bir ideoloji haline gelmiştir. Pratik, siyasi, kültürel, sentetik, dinî, sosyalist ve revizyonist gibi çeşitli türleri bulunan Siyonizm'in en önemli hedeflerinden biri

2018), 121. Fakat XX. yüzyılda artan Yahudi düşmanlığı nedeniyle Reformist Yahudilik tarafından Yahudilerin Filistin'de kendilerine ait bir devlet kurmalarının gerekliliğinin altı çizilmiş ve İsrail Devleti'nin evrensel kardeşliğin ve dünya barışının tesisi için kurulması Mesihî bir hedef doğrultusunda yorumlanmıştır. Baybal, "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 355-356. Muhafazakâr Yahudilik Mesihî dönemi, Yeşeya Kitabı'nda geçen bir kehanet (2:3) doğrultusunda dünya üzerinde evrensel barışın sağlanması şeklinde yorumlamıştır. Bkz. "Emet ve'Emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism", erişim: 20.11.2020, <https://masortiolami.org/wp-content/uploads/2014/03/Emet-VEmunah-Statement-of-Principles-of-Conservative-Judaism.pdf>. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik içerisinde ise bir şahıs olarak Mesih'in varlığı reddedilmiş ve dua kitaplarında bu kavrama yer verilmemiştir. Yılmaz Çapa, *Yahudilikte Mesih İnancı; Hıristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 64-65; Baybal, "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 356.

¹⁸ "Siyon" Yahudi geleneğinde Kral Davut tarafından fethedildiği kabul edilen ve bu sebeple "Davud Şehri" olarak anılan tepeye verilen bir isimdir. Bu isim, zaman içerisinde şehrin sınırlarının genişlemesine paralel olarak Mabet Tepesi ve Kudüs için de kullanılmaya başlamıştır. Siyon Tepesi'nin tam olarak nereye tekabül ettiği konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. R. J. Zwi Werblowsky & Geoffrey Wigoder (ed.), "Zion", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (New York-Oxford: Oxford University Press, 1997), 761.

Yahudilerin Filistin topraklarına nakledilerek orada bağımsız bir devlet kurmalarını sağlamaktır.¹⁹ Siyonizm'i dünya kamuoyuna duyuran Theodor Herzl (ö. 1904), Yahudilerin diğer milletler içerisinde aşağılanıp yabancı bir unsur olarak görülmeleri probleminin bir Yahudi devleti kurulana kadar çözülemeyeceğini dile getirmiştir. Buradan hareketle Yahudiler için bir vatan arayışına giren Siyonistler, ilk olarak, Madagaskar, Uganda ve Arjantin gibi alternatifleri değerlendirip daha sonra Filistin toprakları üzerinde fikir birliği sağlamışlardır.²⁰

Siyonizm'in Mesih gelmeden önce Filistin'e toplu göç yapılması ve orada Yahudi hakimiyetinin kurulmasının gerekliliği vurgusu, Yahudiler tarafından Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesini öngören geleneksel Mesih inancının yok sayılması şeklinde yorumlanmıştır.²¹ Ayrıca, Herzl'in seküler-milliyetçi fikirleri Yahudi dinî kimliği karşısında bir tehdit olarak görülmüş ve desteklenmemiştir.²² Ancak, XX. yüzyılda Avrupa'da antisemitizmin ivme kazanması ve 1933'te Almanya'da Nazi yönetiminin iktidara gelmesiyle birlikte Avrupa'daki Yahudiler üzerinde uygulanan ve Holokost olarak adlandırılan soykırım neticesinde, Yahudi nüfusunun önemli bir kısmı yok edilmiştir. Bunun sonucunda, Siyonistler tarafından 1948'de hayatta kalanlarla birlikte baskı altında yaşayan Yahudilere yurt bulma amacıyla Filistin'de İsrail Devleti kurulmuştur.²³ Bu

¹⁹ Boyer, *Siyonizmin Kökenleri*, 7; Tomer Persico, "The End Point of Zionism: Ethnocentrism and the Temple Mount", *Israel Studies Review* 32/1 (2017): 106; Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 27-30.

²⁰ Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, çev. Yeşim Meriç (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2018), 32-45.

²¹ Özalkan, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*, 16, 71-79.

²² Ran Greenstein, *Zionism and Its Discontents: A Century of Radical Dissent in Israel/Palestine* (Londra: Pluto Press, 2014), 1.

²³ Bu dönemde, Herzl de dâhil olmak üzere Siyonist liderler Kudüs'e herhangi bir kutsiyet atfetmemişlerdir. İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olan Chaim Weizmann (ö. 1952) hediye olarak verilse bile Kudüs'ü kabul etmeyeceğini dile getirmiştir. İsrail'in ilk başbakanı olan David Ben-Gurion (ö. 1973) da Kudüs'teki kutsal mekânların Arap sınırları içerisinde kalmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Persico, "The End Point of Zionism", 106; Karen Armstrong, "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?", *Journal of Palestine Studies* 27/3 (1998): 6-7. Ancak her ne kadar seküler Siyonist liderler tarafından "geri dönüş" fikrinin Mesih düşüncesiyle bağlantılı olmadığı dile getirilse de ilerleyen dönemlerde Filistin'de kurulan Yahudi devletinin konumu, ilâhî ve tarihî haklar çerçevesinde dinî söylemlere başvurularak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. İsrail Devleti kurulduktan sonra ise Yahudilerin vadedilen topraklar üzerindeki tarihleri idealize edilerek bu anlayış farklı bir boyuta taşınmıştır. Michael Prior, *Zionism and the State of Israel: A Moral Inquiry* (Londra/New York: Routledge, 1999), 159-168; E. Montet v.dğr., *Tarihte ve Günümüzde Siyonizm ve Yahudilik*, çev. Adnan Yazıcı v.dğr. (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006), 385; Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 53, 60-61, 126, 239.

durum, Yahudiler arasında Siyonizm karşıtı tutumun yumuşamasına sebep olmuştur.²⁴

Bu dönemde, Siyonizm'in türleri arasında bulunan ve Filistin topraklarındaki ilk Aşkenaz başhaham olan Abraham Isaac Kook'un görüşleriyle gelişim gösteren Dinî Siyonizm'in öncüleri olan rabbiler, Yahudilerin Filistin topraklarına göçlerinin Mesih'in gelişini hızlandıracağını ve bu aktivitenin pasif bekleyişin en önemli nedeni olan Üç Yemin'i çiğneme anlamına gelmeyeceğini savunmuşlardır. Rabbilere göre, her ne kadar seküler temalar barındırsa da İsrail Devleti ve Siyonist ideoloji, Tevrat kurallarına dayalı teokratik bir devleti ihya edecek ve nihai kurtuluşu getirecek ilâhî bir araçtır. Bu sebeple, İsrail Devleti'nin Tanrı'nın yeryüzündeki varlığını temsil ettiği kabul edilmiştir. Dindar Siyonistlerin görüşleri, dindar Yahudilerin Siyonizm'in kutsal topraklara göç vurgusuna yönelik kuşkularının giderilmesi için önemli bir etken haline gelmiştir. Böylelikle, Filistin topraklarına yapılan göçler ve İsrail Devleti'nin Mesihî kurtuluş sürecinin ilk aşamasına tekabül ettiği fikri, dindar Yahudiler arasında kabul görmeye başlamıştır.²⁵

2.b) Kudüs'ün Ele Geçirilmesi ve Mabet Tepesi'nin İbadete Açılması Talepleri

İsrail'in 1967'de Mısır, Ürdün ve Suriye ile yaptığı Altı Gün Savaşı sonucunda; Mabet Tepesi'nin sınırları içerisinde bulunduğu Doğu Kudüs'le birlikte Sina Yarımadası, Golan Tepeleri, Gazze Şeridi ve Batı Şeria İsrail güçleri tarafından ele geçirilmiştir.²⁶ Kudüs'ün ele geçirilmesi, Yahudi geleneğinde büyük bir öneme sahip olan şehri Siyonizm açısından da önemli bir konuma getirmiştir. Kudüs 1980'de İsrail tarafından başkent ilan

²⁴ Yahudilerin Milletler Cemiyeti tarafından güvence altına alınan devlet kurma hakkı 1917'de ilan edilen Balfour Deklarasyonu ile tanınmıştır. Boyer, *Siyonizmin Kökenleri*, 127. Kudüs'ün batısı İsrail'e, Mabet Tepesi'nin sınırları içerisinde bulunduğu doğusu ise Filistin'e bırakılmıştır. Ancak 1949 yılında İsrail güçleri tarafından Kudüs'ün doğusu da dâhil olmak üzere Filistinlilere ayrılan toprakların %80'lik kısmı işgal edilmiştir. Cengiz Batuk & Rabia Mert, "Çatışan Kutsalın Ortasındaki Şehir: Kudüs", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017): 136.

²⁵ Gershon Gorenberg, *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount* (New York: Oxford University Press, 2000), 88; Motti Inbari, "When Prophecy Fails? The Theology of the Oslo Process: Rabbinical Responses to a Crisis of Faith", *Modern Judaism* 29/3 (Eylül 2009): 305; Ravitzky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*, 26-32, 80; Persico, "The End Point of Zionism", 108.

²⁶ Henry Cattan, *Palestine, the Arabs and Israel: The Search for Justice* (Londra: Longman, 1969), 91.

edilmiştir.²⁷ İsrail'in Kudüs'ün tamamını hakimiyeti altına alması, dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan birçok Yahudi tarafından Siyonist girişimin Tanrı tarafından onaylandığını gösteren bir işaret olarak yorumlanmıştır.²⁸

Mesihî kurtuluşun mahiyeti hususunda fikir ayrılığı yaşayan İsrail'deki ultra-Ortodoks Yahudiler (*Haredim*) ve III. Mabet Hareketi'nin en önemli destekçilerini teşkil eden milliyetçi-dindar Yahudiler (*Datim*) bu gelişmeleri farklı şekillerde yorumlamıştır.²⁹ Ultra-Ortodoks Yahudiler, Siyonist girişimin Mesihî dönem başlamadan önce başarısızlığa uğrayacağına inanırken yaşanan gelişmeleri büyük bir hayal kırıklığı ile karşılamıştır.³⁰ Milliyetçi-dindar Yahudiler ise Holokost'un Mesih'in gelişinden önce beklenen yıkımı teşkil ettiğini ve sona ermesinin ardından Mesihî dönemin başladığını kabul etmektedir.³¹ Onlar için Mesihî dönemin

²⁷ İlgili yasa için bkz. The Knesset, "Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel", erişim: 22.11.2020, https://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic10_eng.htm.

²⁸ Arye Naor, "Behold, Rachel, Behold: The Six Day War as a Biblical Experience and Its Impact on Israel's Political Mentality", *Journal of Israeli History* 24/2 (2005): 237.

²⁹ İsrail toplumu içerisindeki Yahudiler mezhep aidiyeti yerine dindarlık seviyelerine göre dört gruba ayrılmaktadır: *Haredim* (Ultra-Ortodokslar), *Datim* (Milliyetçi Dindarlar), *Masortim* (Gelenekçiler) ve *Hilonim* (Sekülerler). En dindar kesimi oluşturan ve anti-Siyonist bir tavra sahip olan *Haredim*, İsrail toplumunun %9'luk kesimine tekabül ederken Siyonist ve milliyetçi-dindar Yahudilerden oluşan *Datim*'in oranı %13'tür. Dindar ve seküler kesim arasında orta yolu benimseyen *Masortim*'in oranı %29 iken seküler, Siyonist ve Aşkenaz kesimden meydana gelen *Hilonim*'in oranı %49'dur. Bununla birlikte, İsrail'de yaşayan Yahudilerin %73'ü kendilerini Siyonist olarak tanımlamaktadır. Bu oran ultra-Ortodoks kesim içerisinde %33 iken milliyetçi-dindar Yahudilerde %85'tir. Bkz. Kelsey Jo Starr & David Masci, "In Israel, Jews are united by homeland but divided into very different groups", Pew Research Center, erişim: 20.11.2020, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-homeland-but-divided-into-very-different-groups/>; Pew Research Center, "Israel's Religiously Divided Society", erişim: 20.11.2020, <https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/>.

³⁰ Holokost, bazı anti-Siyonist ve ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından Siyonist hareketin faaliyetleri neticesinde "sonun zorlanarak" Tanrı'nın buyruklarının çiğnenmesine karşılık Tanrı tarafından Yahudilere verilen bir ceza olarak yorumlanmıştır. Bkz. Ravitzky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*, 63. Bu faaliyetlerin devam ettirilmesinin Mesihî kurtuluş döneminin geciktirilmesine neden olacağı kabul edilmiştir. Bkz. Motti Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study: The Movement for the Establishment of the Temple", *Hebrew Union College Annual* 74 (2003): 280-281.

³¹ Yahudilikte "Mesih'in doğum sancıları" olarak bilinen ve Mesih'in gelişinin işareti olan on alametten bahsedilmektedir. Bu alametler, Yahudilerin Mesih'in gelişinden önce büyük sıkıntılarla yüzleşeceğine işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 237-244. Ayrıca, Yahudi dinî geleneğinde "On Alamet" literatürünün örneklerinden birini teşkil eden *Otat ha-Mašiah* isimli risalenin Türkçe çevirisi için bkz. Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih*, *Deccal ve Gog-Magog*, 103-114.

başlaması ise artık Üç Yemin'in uygulanmasına gerek olmadığı anlamına gelmektedir. Böylelikle, Dinî Siyonizm'i benimseyen milliyetçi-dindar Yahudiler, geleneksel inançları sorgulayarak İsrail Devleti'nin kutsallaştırılmasıyla başlayan fundamentalist bir bakış açısının temelini atmışlardır.³²

Bu yeni bakış açısı, Abraham Isaac Kook'un oğlu Rabbi Zvi Yehuda Kook'un (ö. 1982) yönetimi altında, işgal edilen bölgelerde Yahudi yerleşimlerini desteklemek amacıyla 1974'te kurulan ve III. Mabet Hareketi'nin zeminini teşkil eden *Guş Emunim*'in (İnananlar Cephesi) mensupları tarafından devam ettirilmiştir. Bu gruba mensup dindar Siyonistler İsrail'in Altı Gün Savaşı'ndaki zaferini Tanrı'nın Yahudileri kurtarma amacıyla başlattığı planın bir parçası olarak görmüştür. Onlara göre, İsrail her ne kadar seküler temalar barındırsa da bu planın gerçekleşmesine aracılık etmesi sebebiyle kutsaldır. Bu dönemde, Rabbi Zvi Yehuda Kook yalnızca devletin değil, devlete ait olan her unsurun kutsal olduğunu dile getirmiştir. *Guş Emunim* bu doğrultuda ilâhî kurtuluş planının başarıya ulaşması amacıyla ilk adım olarak vadedilen topraklardaki Yahudi yerleşimlerinin yaygınlaşması için çalışmalara odaklanmıştır.³³

Bu süreçte, Mabet Tepesi Müslümanların ibadet yeri olarak tanınmaya devam etmiştir. Bölgenin kontrolü Ürdün'e bağlı Kudüs İslamî Vakıflar İdaresi'nin himayesine bırakılmıştır. İsrail güçleri de güvenliğin sağlanmasından sorumlu tutulmuştur.³⁴ Gayrimüslimlerin Mabet

³² Israel Shahak & Norton Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, çev. Ahmet Emin Dağ (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 55; Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 187-193, 198-199, 294.

³³ Tolga Savaş Altınal, "Guş Emunim", *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, ed. Süleyman Turan & Emine Battal (İstanbul: Okur Akademi, 2020), 196; Naor, "Behold, Rachel, Behold", 239; Motti Inbari, "Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel's Disengagement Plan", *Journal of Church and State* 49/4 (Ekim 2007): 698-699. Fundamentalist bir hareket olan *Guş Emunim* mensupları, çoğunlukla dindar Siyonistlerin yönetimi altındaki *Merkaz Harav Yeşiva* isimli okulun mezunlarından meydana gelmiş ve başta eski İsrail Başbakanı Ariel Sharon (ö. 2014) olmak üzere çeşitli politikacılar tarafından desteklenmişlerdir. Bu kişiler Dinî Siyonizm'in aşırı bir yorumunu benimseyerek Tanrı'nın iradesini bildiklerini iddia etmişlerdir. Onlara göre, Mesihî kurtuluş döneminin gelişini hızlandırmak ve kurtuluş planının başarıya ulaşmasını sağlamak Yahudi yerleşimlerini desteklemekle mümkündür. Motti Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice: The Case of the Temple Institute", *Rethinking the Messianic Idea in Judaism*, ed. Michael L. Morgan & Steven Weitzman (Indiana: Indiana University Press, 2015), 260.

³⁴ İsrail ve Ürdün arasındaki anlaşma maddeleri için bkz. Israel Ministry of Foreign Affairs, "Israel-Jordan Peace Treaty", erişim: 22.11.2020,

Tepesi'nde ibadet etmelerine izin verilmezken ziyaret talepleri belirli şartlar doğrultusunda kabul edilmiştir.³⁵ Yahudilerin Ağlama Duvarı'nda ibadet etme hakları ise korunmuştur. Mabet Tepesi'nin idaresinin Müslümanlara bırakılması ve Müslümanlarla gerçekleştirilen barış görüşmeleri, dindar Siyonistlerin hayal kırıklığı yaşamalarına neden olmuş ve İsrail Devleti'nin Mesihî kurtuluşun bir parçası olduğu görüşü yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır.³⁶ Dindar Siyonistlerin Mesihî kurtuluş döneminin başlaması için gereken aşamaları devlet güçlerini saf dışı bırakarak kendi çabalarıyla gerçekleştirme kararı almaları sonucunda ise Kudüs'te İslam ve Müslüman varlığını hedef alan çeşitli şiddet eylemleri gerçekleştirilmeye başlamıştır. Bu dönemden günümüze kadar, Mabet Tepesi'nin statükosunun değiştirilmesi ve İslamî yapıların yok edilerek yerlerine III. Mabet'in inşa edilmesi amacıyla Mescid-i Aksa'ya 100'e yakın saldırı düzenlenmiştir.³⁷

Ayrıca, bu dönemde III. Mabet aktivistlerinden Rabbi Shlomo Goren (ö. 1994) ve aşırı sağcı olarak tanımlanan Mabet Tepesi İnançlıları (İbr. *Neemaney Har ha-Bayt*) gibi III. Mabet Hareketi'nin oluşumuna katkı sağlayan milliyetçi gruplar tarafından Mabet Tepesi'nin Yahudiler için ibadete açılması ve Mabet Tepesi'nde III. Mabet'in inşa edilmesi yönünde talepler dile getirilmiştir.³⁸ Bu talepler nedeniyle İsrail Başhahamlığı, ultra-Ortodoks rabbiler, dindar Siyonistler, *Guş Emunim* ve Rabbi Zvi Yehuda Kook da dâhil olmak üzere dindar Siyonistlerin yönetimi altındaki en önemli eğitim kurumlarından biri olan *Merkaz Harav Yeşiva*'nın liderleri Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret etmelerinin ve orada ibadet etmelerinin dinî açıdan sakıncalı olduğu şeklinde açıklamalar yapmıştır.³⁹

<https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/israel-jordan%20peace%20treaty.aspx>.

³⁵ Yizhar Be'er, "Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications", *Ir Amim*, çev. Shoshana London Sappir, erişim: 22.11.2020, <http://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Dangerous%20Liaison-Dynamics%20of%20the%20Temple%20Movements.pdf>, 12-13.

³⁶ Rachel Z. Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights: The Use of Piety Practice and Liberal Discourse to Carry out Proxy-State Conquest", *Settler Colonial Studies* 8/4 (2018): 541; Gorenberg, *The End of Days*, 103.

³⁷ Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", 280. Mescid-i Aksa'da çok sayıda Müslüman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan saldırıların listesi için bkz. Cheryl A. Rubenberg (ed.), "Al-Haram ash-Sharif", *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict* (Londra/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010), 496-497.

³⁸ Whitney Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'", *MPN News*, erişim: 22.11.2020, <https://www.mintpressnews.com/third-temple-activist-movement-israel-theocracy-civil-rights/260142/>; Persico, "The End Point of Zionism", 107.

³⁹ Be'er, "Dangerous Liaison", 23.

Bu talepler, Yahudilerin Mabet Tepesi'nde ibadet için gerekli ritüel temizlik şartlarını sağlamamaları, Süleyman Mabedi'nin en kutsal yerine tekabül eden ve yalnızca başkohenin yılda bir kere ayak basabildiği Kutsallar Kutsalının yerinin bilinmemesi⁴⁰ ve Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarının Müslümanlar ve Yahudiler arasında yaşanan politik çatışmalara dinî bir boyut kazandırmasına karşı duyulan endişe gibi nedenlerle reddedilmiştir.⁴¹

2.c) İsrail Devleti ile Müslümanlar Arasındaki Barış Görüşmeleri

İşgal altındaki Filistin topraklarının Arap ve İsrail güçleri arasında paylaşılmasının gündeme geldiği Oslo görüşmeleri başta olmak üzere İsrail'in Müslümanlarla yaptığı müzakereler sonucunda, Yahudiye ve Samiriye bölgeleriyle birlikte Gazze Şeridi'nden geri çekilme kararı ve bağımsız bir Filistin yönetiminin kurulmasına sıcak bakması gibi gelişmeler, fundamentalist kesimde büyük bir krizin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴² Kutsiyet yüklenilen toprakların barış görüşmeleri sonucunda Müslümanlara iade edilmesi ve Yahudi yerleşimlerinin boşaltılması gibi gelişmeler, *Guş Emunim* içerisinde Rabbi Zvi Yehuda Kook'un görüşlerine karşı çıkılması ve devletin ilâhî kurtuluş planının gerçekleşmesi için bir araç olduğu yönündeki inancın zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmelerin ardından, 1996'da *Guş Emunim* ve *Merkaz Harav Yeşiva* ile ilişkilendirilen bir grup Ortodoks rabbi, Yahudilere belirli dinî kurallara riayet ederek Mabet Tepesi'ne çıkmaları çağrısında bulunarak geleneksel kabule açıkça karşı çıkmıştır.⁴³

Dindar Siyonist kesim içerisinde hızla yayılmaya başlayan bu yeni görüş, en önemli III. Mabet aktivistleri arasında bulunan Yehuda Etzion ve III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan en etkili gruptan biri olan

⁴⁰ Mabet'in bu kısmına yalnızca başkohen yılda bir kere Yom Kipur'da girebilmektedir. Bu bölgeye yanlışlıkla bile olsa ayak basılmasının cezası ölümdür. *Babil Talmudu*, Pesahim 26a; Eruvin 105b.

⁴¹ True Torah Jews, "Visiting the Temple Mount is Absolutely Forbidden, for More Than One Reason", erişim: 23.11.2020, <https://www.truetorahjews.org/visiting-temple-mount-absolutely-forbidden-more-one-reason>.

⁴² Inbari, "When Prophecy Fails?", 1.

⁴³ Nadav Shragai, "Yesha Rabbis to Jews: Visit Temple Mount", *Haaretz*, erişim: 23.11.2020, <https://www.haaretz.com/1.5370848>; Motti Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?*, çev. Shaul Vardi (Albany: Sunny Press, 2009), 1; Be'er, "Dangerous Liaison", 17. Bu çağrının amacı kitleleri Mabet Tepesi'ne yönlendirerek İsrail Devleti'nin Mabet Tepesi'ni Müslüman yönetimine devretmesinin önüne geçmektir. Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", 320-321.

Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel gibi kişiler tarafından benimsenmiştir. Yehuda Etzion, İsrail toplumunda *Guş Emunim*'in Mesihî görüşlerinden etkilenen radikal bir organizasyon olan *Jewish Underground*'un (*ha-Mahteret ha-Yehudit*) Mescid-i Aksa'yı havaya uçurma girişiminde etkin rol oynamış ve bu girişiminin ardından İsrail Yahudi toplumunun radikal bir girişime hazır olmadığını idrak etmiştir. Ona göre, *Guş Emunim*'in, Mabet Tepesi ve kurtuluş süreci hakkında insanları bilinçlendirmek yerine, Yahudi yerleşimlerini yaygınlaştırmak için çaba harcaması ve Yahudilerin seküler Siyonist devletin ilâhî kurtuluş sürecinde etkin rol oynadığını kabul ederek pasif bir bekleyiş içerisinde bulunması büyük bir hatadır.⁴⁴

Etzion'un etkisiyle bir grup dindar Siyonist, Siyonizm'in ve dolayısıyla İsrail Devleti'nin ilâhî kurtuluş planı içerisindeki fonksiyonunu tamamladığını ve bu aşamadan sonra teokratik rejime dayalı alternatif bir siyasi yapının oluşturulmasının gerektiğini dile getirerek III. Mabet Hareketi'nin temellerini atmıştır.⁴⁵ Böylelikle, 1990'lı yıllara kadar dağınık bir biçimde çeşitli şiddet eylemlerinin ortaya çıkmasına sebep olan III. Mabet aktivistleri, bu dönemden itibaren organize bir şekilde hareket edip şiddet kullanmak yerine eğitici yollar vasıtasıyla İsrail Yahudi toplumunu III. Mabet'in inşası için hazırlamak amacıyla çalışmalar yapmaya yönelmiştir.⁴⁶ Bu şekilde, toplumun her bir bireyi ilâhî kurtuluş sürecinin aktif bir parçası haline getirilmiştir. III. Mabet merkezli teokratik bir Yahudi devletinin kurulabilmesi için gerekli olan çözüm yolu ise kamuoyunun bilinçlendirilmesiyle ilişkilendirilmiştir.⁴⁷ III. Mabet aktivistleri bütün bu gelişmeler neticesinde örgütlenerek sistemli bir biçimde faaliyet göstermeye başlamıştır.

3) III. Mabet Hareketi

Günümüzde, III. Mabet Hareketi bünyesinde faaliyet gösteren otuzun üzerinde grup bulunmakta ve bu gruplar cinsiyet, yaş, etnik köken, eğitim düzeyi ve faaliyet alanları gibi çeşitli kategorilere göre farklılaşmaktadır. Grupların faaliyetleri arasında III. Mabet'in inşa edilmesi için politik

⁴⁴ Persico, "The End Point of Zionism", 108; Inbari, "Fundamentalism in Crisis", 700-703; Shlomo Fischer, "From Yehuda Etzion to Yehuda Glick: From Redemptive Revolution to Human Rights on the Temple Mount", *Israel Studies Review* 32/1 (2017): 72.

⁴⁵ Inbari, "Fundamentalism in Crisis", 704-706.

⁴⁶ Rachel Z. Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action: The Race-Class and Ideological Normativity of Women for the Temple in Jerusalem", *Journal of Middle East Women's Studies* 13/3 (Kasım 2017): 398.

⁴⁷ Gorenberg, *The End of Days*, 135-137; Inbari, "Fundamentalism in Crisis", 716.

kanallar vasıtasıyla çalışmalar yapmak, gösteriler düzenlemek, farklı kesimleri Mabet'in işlevi ve gerekliliği hakkında bilinçlendirmeye yönelik eğitici faaliyetlerde bulunmak, III. Mabet hazır olduğunda görev almaları için din adamları yetiştirmek, Mabet Tepesi'ne turlar düzenlemek, III. Mabet inşa edileceği zaman esas alınacak modeller üzerinde çalışmak, III. Mabet'te bulunması planlanan kutsal eşyaları hazırlamak gibi görevler bulunmaktadır.⁴⁸ Aktivistler bu faaliyetleri Mabet Tepesi'nin İsrail'in kültürel merkezi olarak kabul edilmesi ve Yahudiler için ibadete açılması, Mabet'le ilgili dinî kuralların ve kurban ibadetinin yeniden icra edilebilmesi için çalışmaların yapılması, Mabet'te kullanılması için kutsal eşyaların yapımının tamamlanması ve toplumda Mabet bilincinin arttırılması için eğitici faaliyetlerin etkin olarak kullanımı gibi çeşitli amaçlarla iş birliği halinde yürütmektedir. III. Mabet'in inşasını Siyonizm'in bitiş noktası olarak gören aktivistlerin büyük bir çoğunluğunun nihai amacı ise III. Mabet'i inşa edip ardından Yahudi dinî hukuku *Halaha*'nın yürürlükte olduğu Mabet merkezli teokratik bir devlet kurmaktır.⁴⁹ Bu grupların temel motivasyonları arasında ise Mesihçilik ve Tevrat emirlerinin tamamının yerine getirilmesi isteğine dayalı dinî sebeplerle birlikte milliyetçilik ve III. Mabet'in yeniden inşasının Tanrı ile insanlar arasındaki bağı onaracağı şeklinde spiritüel bir anlayış bulunmaktadır.⁵⁰

III. Mabet Hareketi içerisinde net bir hiyerarşik yapı bulunmamaktadır. Ancak hareketin önde gelen isimleri Ortodoks Aşkenaz din adamlarından meydana gelmektedir. Toplum içerisinde oldukça prestijli bir konumda bulunan bu kişiler, hareketin yayılmasında ve devlet desteğine kolay bir biçimde erişim sağlayabilmesinde büyük rol oynamaktadır.⁵¹ Hareket içerisinde öne çıkan kişiler arasında Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel, Rabbi Chaim Richman, Profesör Hillel Weiss, Yehuda Etzion, Yehuda Glick gibi önemli ve İsrail toplumu üzerinde etkili din adamlarıyla birlikte akademisyenler, politikacılar, Yahudi yerleşimciler, üniversite öğrencileri, ırkçı ve provokatif tutumu nedeniyle politikadan menedilen Kah Partisi üyeleri, devlet karşıtı çeşitli eylemleri dolayısıyla tutuklanan şahıslar ve Hıristiyan Siyonistler bulunmaktadır.⁵²

⁴⁸ Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", 541-542.

⁴⁹ Persico, "The End Point of Zionism", 116.

⁵⁰ Be'er, "Dangerous Liaison", 24-29.

⁵¹ Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", 400.

⁵² Cheryl A. Rubenberg (ed.), "Third Temple Movement", *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict* (Londra/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010), 1454.

Gelişmeye başladığı dönemde hareketin mensuplarını, yoğun bir Mesih beklentisi içerisinde bulunan dindar Siyonistler ile Irgun ve Lehi gibi Müslümanlara karşı şiddet eylemleriyle ilişkilendirilen oluşumlara mensup olan seküler Yahudiler oluşturmuştur. Ancak son yıllarda, en azından görünürde şiddet karşıtı bir tutumun benimsenmesi ve insan hakları ile ibadet özgürlüğü gibi argümanların aktivistler tarafından bilinçli olarak sıklıkla dile getirilmesi gibi nedenler III. Mabet Hareketi'nin İsrail toplumunun farklı kesimlerinden destekçiler kazanmasını sağlamıştır.⁵³ Ayrıca, "III. Mabet Kültürü" olarak isimlendirilen ve Mabet'in hatırasının Yahudilerin hayatında canlı tutulmasını hedefleyen birtakım kültürel faaliyetler de hareketin çatısı altındaki aktivistlerin sayılarının ciddi bir biçimde artmasında büyük rol oynamıştır. III. Mabet aktivistleri tarafından planlanan bu kültürel faaliyetler; Mabet şarkıları ve edebiyatı, çocuklar için Mabet oyunları, Mabet'le ilgili Yahudi dinî hukuku çalışmaları, kurban ve takdimelerle ilgili çalışmalar, her sene binlerce aktivistin katılımıyla gerçekleştirilen kurban seremonisi, Mabet'in çizimleri, Mabet'le ilgili filmler ve inşa edilmesi planlanan Mabet'in modelleri hakkında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.⁵⁴

3.a) III. Mabet Hareketi Bünyesindeki Gruplar

III. Mabet Hareketi bünyesinde bulunan grupların her biri hakkında detaylı olarak bilgi vermek çalışmamızın kapsamını aşmaktadır. Dolayısıyla, çalışmamızın bu kısmında hareket içerisinde bulunan otuzun üzerindeki grubun arasından tespit edilebilenlerin isimleri liste halinde verilecektir. Ardından, öne çıkan gruplar arasında bulunan Mabet Tepesi İnançlıları, Mabet Enstitüsü, Sanhedrin, *Naşim Lema'an ha-Mikdaş* ve *ha-Tnua Lehinun ha-Mikdaş*'ın faaliyetleri ve hedef kitlelerine kısaca değinilecektir.

Hareket bünyesinde tespit edilebilen grupların isimleri ve bunların içerisinde resmi olarak faaliyet gösterenlerin kuruluş tarihleri şu şekildedir:

- *Center for the Study of History of the Temple in Jerusalem* (1997)
- *El Har Hamor (To Mount Hamor)* (1988)
- *El Har Ha-Şem* (1985)
- *Şoharey Ha-Mikdaş (Temple Lovers Group)*
- *Ha-Tnua Lehinun Ha-Mikdaş (The Movement for the Establishment of the Temple)* (1991)

⁵³ Webb, "From Fringe to Halls of Power".

⁵⁴ Nadav Shragai, "Third Temple Culture", *Haaretz*, erişim: 22.12.2020, <https://www.haaretz.com/1.4714394>; Rubenberg, "Third Temple Movement", 1453.

- Hai Vekayam (1991)
- Hen Bayt Ha-Mikdaş (2004)
- Kmehey Ha-Mikdaş (The Temple Longing)
- Lev Ha'uma (2003)
- Mabet Enstitüsü (Mahon Ha-Mikdaş/The Temple Institute) (1984)
- Mahaneh Şehina (1999)
- Merkez Ha-Kohanim (The Priests' Center)
- Merkez Har Ha-Bayt (Temple Mount Center)
- Metsudat Yehuda
- Midreşet Kidmat Yeruşalayim (1985)
- Mişmar Ha-Mikdaş (Temple Guard)
- Moses Park (2011)
- Naşim Lema'an Ha-Mikdaş (Women for the Temple) (2001)
- Mabet Tepesi İnançlıları (Neemaney Har Ha-Bayt/The Temple Mount Faithful) (1967)
- Otsar Ha-Mikdaş (The Temple Trust)
- Sanhedrin (Council of Elders) (2004)
- Temple Awareness-Şalom al Yisrael (2001)
- The Center for Temple Studies at Mitzpeh (2000)
- The Headquarters for the Rescue of the People and the Temple-Har Ha-Bayt Şelanu Website
- The Jewish Idea Yeshiva
- The Midrasha of Temple Knowledge (1993)
- The Mount Yeshiva (2010)
- The Third Temple
- Tsur Yeşuati (1994)
- Tsur Yeşurun Yeruşalayim (2006)
- Yeşivat Torat Ha-Bayt (The Temple Torah Yeshiva)⁵⁵

Mabet Tepesi İnançlıları

Mabet Tepesi İnançlıları (Neemaney Har ha-Bayt/Temple Mount Faithful)⁵⁶ 1967'de Gershon Salomon tarafından kurulan Kudüs merkezli bir gruptur. Grup mensupları kuruluş döneminde milliyetçi bir anlayışa sahiptir. Ancak daha sonra Hıristiyan fundamentalistlerinin etkisiyle apokaliptik vurguya sahip Mesihçi bir bakış açısını benimsemişlerdir. Mabet Tepesi İnançlıları bu yönüyle III. Mabet Hareketi çatısı altındaki diğer gruplardan ayrılmaktadır. Ayrıca, Mabet Tepesi İnançlıları, Mabet

⁵⁵ Liste için bkz. Be'er, "Dangerous Liaison", 33-51.

⁵⁶ Ayrıca, "The Temple Mount and Land of Israel Faithful Movement" olarak da isimlendirilmektedir.

Tepesi'ndeki İslamî yapıların ortadan kaldırılmasını dile getiren ilk ve kurulduğu dönemdeki en etkili gruptur. Kurucusu Salomon, grubun ortaya çıktığı ilk dönemlerde Mabet Tepesi'ne dinî hayattaki rolünden ziyade ulusal ve sembolik konumundan dolayı önem atfetmiş ve Mabet Tepesi'nin Modern İsrail Devleti'nin milli ve siyasi merkezi olması gerektiğini dile getirmiştir. İlk dönemlerdeki destekçileri genellikle Lehi ve Irgun gibi radikal bir tutum benimseyen örgüt üyeleriyle birlikte dindar ve Mesihçi sağcılar ve seküler Yahudilerden meydana gelmiştir. Ancak Siyonizm'e dayalı seküler ve milliyetçi tutumu nedeniyle zaman içerisinde dindar III. Mabet aktivistleri üzerindeki etkisini kaybederek marjinal bir özellik kazanmaya başlamıştır. Mabet Tepesi İnançlıları aktivistleri bunun üzerine 1990'lı yıllarda fundamentalist Hıristiyan kitleye yönelmeyi tercih etmişlerdir. Grup günümüzde faaliyetlerini büyük ölçüde Amerika ve Avrupa'da yaşayan fundamentalist Hıristiyanlardan sağlanan mali destekle yürütmektedir.⁵⁷

Mabet Tepesi İnançlıları aktivistleri tarafından her sene Kudüs'te özellikle Mabet ve Mabet Tepesi'yle ilişkilendirilen Hanuka, Tişa B'av, Yom Kipur, hac festivalleri ve Kudüs Günü gibi hem dinî hem de milli bayramlar esnasında yürüyüşler, mitingler ve çeşitli protestolar düzenlenmektedir. Grup, Mabet Tepesi'nin Müslümanlara ait ibadet yerlerinden arındırılarak İsrail Devleti'nin siyasi ve milli merkezi haline getirilmesini, üzerinde III. Mabet'in inşa edilmesini ve İsrail topraklarında bütün insanlığı kapsayan ilâhî bir kurtuluş sürecinin başlatılmasını hedeflemektedir. Diğer aktivist gruplardan farklı olarak Mabet Tepesi'nde Yahudi hakimiyetinin sağlanmasını Siyonizm'in bitiş noktası olarak görmeyen ve kurtuluş senaryosuna devleti de dâhil eden Mabet Tepesi İnançlıları, yürüyüş ve gösteriler için devlet kurumlarından gerekli izinlerin alınmasına ve aktivistlerin devlete ait güvenlik güçleriyle hiçbir şekilde karşı karşıya gelmemesine özen göstermektedir. Ancak bu tutum, zaman zaman bölgesel krizlerin ortaya çıkmasına engel olmamaktadır. Mesela, 8 Ekim 1990'da polislerin aktivistlerin faaliyetlerine tepki gösteren Müslümanlara müdahale etmesi üzerine 17 Müslüman hayatını kaybetmiş ve 150'nin üzerinde kişi ise yaralanmıştır. Bu olayın ardından Gershon Salomon'un Mabet Tepesi'ne girişi yasaklansa da grubun faaliyetleri devam etmiştir. Günümüzde Mabet Tepesi İnançlıları, III. Mabet aktivistlerinin kurduğu bir diğer önemli grup olan Mabet Enstitüsü gibi III. Mabet'in inşasında

⁵⁷ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, 79-80.

yararlanılacak modeller ve III. Mabet'te kullanılması planlanan kutsal eşyalar üzerinde çeşitli çalışmalar yürütmektedir.⁵⁸

Mabet Enstitüsü

Mabet Enstitüsü (*Mahon ha-Mikdaş/Temple Institute*) günümüzde III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan en etkili gruptur. Altı Gün Savaşı'nda Mabet Tepesi'nin İsrail tarafından işgal edilmesinden sorumlu askeri birlikte paraşütçü olarak görev yapan Rabbi Yisrael Ariel öncülüğünde 1984'te kurulmuştur. 1987'de ise aktif bir biçimde faaliyet göstermeye başlamıştır. Merkezi Kudüs'ün tarihi kısmı olan Eski Şehir'deki (Old City) Yahudi mahallesinde bulunmaktadır. III. Mabet Hareketi içerisinde liderlik rolünü üstlenen Mabet Enstitüsü, aynı hedef doğrultusunda hareket eden diğer grupların faaliyetlerini desteklemekte, yeri geldiğinde organize etmekte ve aktivistlerin ortak taleplerinin karşılanması amacıyla politik kanallar vasıtasıyla çeşitli projeler yürütmektedir. Mabet Enstitüsü aktivistlerinin en temel motivasyonu III. Mabet'in inşası sonucunda Tevrat emirlerinin bütünüyle yerine getirilmesi beklentisine dayalı dinî nedenlerden oluşmaktadır.⁵⁹

Mabet Enstitüsü aktivistlerinin kısa vadeli hedefi araştırma, yayın, seminer ve konferans gibi eğitici kanallar yoluyla Yahudileri Mabet Tepesi ve III. Mabet'in önemi hakkında bilinçlendirmek amacıyla eğitici faaliyetler düzenlemektir. Uzun vadeli hedefi ise Mabet Tepesi üzerinde III. Mabet'in inşa edilmesidir. Aktivistler, III. Mabet'in inşasının ardından bir sonraki adımın din adamları müessesesinin ve üst düzey Yahudi mahkemesi Sanhedrin'in yeniden tesis edilerek kurban ibadeti de dâhil olmak üzere Tevrat'ta yer alan emir ve yasakların eksiksiz biçimde yerine getirilmesinin sağlanması olduğuna inanmaktadır. Aktivistlere göre, bu sürecin sonunda Kudüs'te III. Mabet merkezli teokratik bir Yahudi devleti kurulacaktır. Böylelikle, Mesih'in gelişi için gerekli olan bütün hazırlıklar tamamlanacaktır. Aktivistler tarafından bu süreçle birlikte dünya üzerindeki bütün insanların III. Mabet'in otoritesini kabul edeceği ve tüm

⁵⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Temple Mount & Land of Israel Faithful Movement, "Vision of Redemption", erişim: 22.12.2020, <http://templemountfaithful.org/vision.php>; Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, 79-95; Be'er, "Dangerous Liaison", 34-36; Rubenberg, "Third Temple Movement", 1457.

⁵⁹ Feldman, "Third Temple Movement".

insanlık için kurtuluşla neticelenecek yeni bir Mesihî dönemin başlayacağı öne sürülmektedir.⁶⁰

Enstitünün faaliyetlerinin başında III. Mabet'te icra edilmesi planlanan ritüeller için gereken doksan üç adet kutsal eşyanın hazırlanması bulunmaktadır. Enstitü bu eşyaların aslına uygun olarak hazırlandığını ve Mabet inşa edildiğinde doğrudan kullanılacağını iddia etmektedir. Bugüne kadar yapımı tamamlanan ve Mabet Enstitüsü'nde sergilenen eşyalar arasında takdime sunumu ve kurban ritüeli esnasında kullanılması planlanan altın ve gümüş kaplar, başkohen tarafından takılan altın taç (tsits), başkohen tarafından ibadet esnasında giyilmek üzere hazırlanan elbise (efod), kohenlerin kurbanlardan akan kanları içerisine koyduğu kap olan büyük ve küçük mizrak, kohenlerin elleri ve ayaklarını yıkamak için kullandıkları yıkanma kazanı gibi yetmiş yakın kutsal eşya bulunmaktadır. Ayrıca, Mabet Enstitüsü bu eşyalarla birlikte yapımı uzun bir zaman alan saf altından takdime ekmeği masası, buhur sunağı ve yapımı bir milyon dolara mal olan yedi kollu şamdanı da (*menora*) tamamlamıştır. Enstitünün III. Mabet için hazırlanan kutsal eşyalarla birlikte II. Mabet'in modelleri, Mabet'in dış kısmında bulunan sunak ve Ahit Sandığı'nın kopyalarını ziyaretçileriyle buluşturduğu bir müzesi bulunmaktadır.⁶¹

Mabet Enstitüsü aktivistleri, Kohen ve Levililerin soylarından geldikleri iddia edilen din adamlarını III. Mabet hazır olduğunda görev almaları amacıyla şimdiden yetiştirmek üzere Nezer ha-Kodeş isimli bir okul kurmuşlardır. Bu okulda eğitim gören din adamları her sene Mabet ritüellerinin icra edildiği çeşitli festivaller düzenlenmektedir.⁶² Aktivistler,

⁶⁰ Temple Institute, "About the Temple Institute", erişim: 22.12.2020, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research>; Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, 31-49.

⁶¹ The Messianic Prophecy Bible Project, "The Temple Vessels are Ready for the Rebuilding of Jerusalem's Third Temple", erişim: 22.12.2020, <https://free.messianicbible.com/feature/the-temple-vessels-are-ready-for-the-rebuilding-of-jerusalem's-third-temple/>; Mabet Enstitüsü tarafından yapımı tamamlanan ve sergilenen eşyaların fotoğrafları için bkz. Temple Institute, "Sacred Vessels and Vestments of the Holy Temple", erişim: 22.12.2020, <https://templeinstitute.org/gallery/>.

⁶² Jeremy Sharon, "Participants in paschal lamb ceremony voice hope to one day raze Temple Mount", *The Jerusalem Post*, erişim: 22.12.2020, <https://www.jpost.com/Israel-News/Participants-in-paschal-lamb-ceremony-voice-hope-to-one-day-raze-Temple-Mount-451757>; Nezer ha-Kodeş'te yetiştirilen kohenlerin Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel öncülüğünde Şavuot takdimesini yeniden canlandırdıkları ritüeli izlemek için bkz. The Temple Institute, "Shavuot Offering Reenactment", erişim: 22.12.2020, https://www.youtube.com/watch?v=JBXsj4oHNPA&feature=youtu.be&fbclid=IwARoUrqvdyLbjRYN19Hy1_h3kUyK7RTDgzZ8TYGpffZ4fnZ_wMMBgWBUCo.

Mabet Tepesi'nin ibadete açılmasının önündeki en temel engellerden biri olan ritüel temizlik şartlarının yerine getirilmesi için Tevrat'ta özellikleri verilen kızıl ineğin bulunması ve gerektiği takdirde genetiğinin değiştirilerek yetiştirilmesi amacıyla uzun yıllardır çeşitli araştırmalar yürütmektedirler.⁶³ Mabet Enstitüsü 2015'te Tevrat'ta verilen şartları taşıyan kızıl ineği kendi bünyesinde yetiştirmeye başlamıştır. 2020'de ise tasvirlerle tamamıyla uygun olan iki kızıl ineğin yetiştiğini ilan etmiştir.⁶⁴ Enstitüde çalışan aktivistler tarafından bütün bu faaliyetlere ek olarak okullar, eğitim programları, Mabet'le ilgili görselleriyle öne çıkan çeşitli yayınlar, konferanslar, seminerler, radyo ve TV programları aracılığıyla dünyanın farklı yerlerinde çeşitli dillerde organizasyonlar gerçekleştirilmektedir. Bu faaliyetlerin duyurulması amacıyla sosyal medya kanalları oldukça aktif bir biçimde kullanılmaktadır.⁶⁵

Sanhedrin

Sanhedrin (Council of Elders), Roma ve Bizans döneminde Kudüs'te Yahudilerin dinî, politik, adli ve idari işlerine bakan ve yetmiş bir üyeden oluşan Yahudi yüksek mahkemesine verilen isimdir. Kudüs'teki Sanhedrin'e ek olarak farklı şehir ve bölgelerde yirmi üç üyeli ve daha sınırlı yetkilere sahip sanhedrinler de vardır. Kudüs'teki Sanhedrin diyaspora Yahudileri tarafından da dinî otorite olarak kabul görmüştür. II. Mabet'in Romalılar tarafından yıkılmasından önce toplum içerisinde oldukça güçlü bir konumda bulunan Sanhedrin, Ferisi ve Saduki grupların kontrolü altında tutulmuştur. Sanhedrin'in otoritesi Herod döneminde sarsılmış ve II. Mabet'in yıkılmasının ardından yerini Yahudi din alimlerine bırakmıştır. 425 yılında ise tamamen ortadan kalkmıştır.⁶⁶

⁶³ Çölde Sayım kitabında değinilen kızıl inek, Musa döneminde ritüel açıdan kirli sayılan İsrailoğulları'nın arınarak İsrail toplumuna kabul edilebilmeleri ve Mabet'e girebilmeleri için Tanrı tarafından kullanılması emredilen bir hayvandır. Tanrı, İsrailoğulları'na kusursuz, özürsüz ve başıboş bir ineği bularak başkohene getirmelerini, ineğin kesilerek kanının Toplanma Çadırı'nın önüne başkohen tarafından yedi kere serpilmesini ve geri kalan kısımlarının yakılarak arınma ritüelinde kullanılmak üzere temiz bir yerde saklanmasını buyurmuştur. Bu işlemler tamamlandığında, ölür bir bedenle temasa geçme gibi nedenlerle kirli sayılan kişiler kızıl ineğin külleri yardımıyla arınabileceklerdir. Yahudi geleneğinde, bu şartları taşıyan kızıl ineğin Mesihî dönemde ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Çölde Sayım, 19; Henry Preserved Smith, "The Red Heifer", *The American Journal of Theology* 13/2 (1909): 207-228; Gorenberg, *The End of Days*, 8.

⁶⁴ The Temple Institute, "Red Heifer Update! (June 2020/Tammuz 5780)", erişim: 22.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=A3F3oCwkHMA>.

⁶⁵ Feldman, "Third Temple Movement".

⁶⁶ Christine E. Hayes, "Sanhedrin", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion* (New York-Oxford: Oxford University Press, 1997), 606-607.

Sanhedrin, III. Mabet aktivistleri tarafından Mesihî dönemde yeniden kurulacağı kabul edilen ve Tevrat kurallarının uygulanmasında rehberlik edeceğine inanılan gerçek Sanhedrin için öncü olması amacıyla 2004'te yeniden kurulmuştur. Öncü Sanhedrin'in üyeleri Talmud çalışmalarıyla ünlü olan Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz (ö. 2020) başta olmak üzere III. Mabet aktivistlerinden oluşmaktadır.⁶⁷ Sanhedrin'in kararları özellikle Batı Şeria'da düzenlenen eğitim ve bilgilendirme toplantıları ve III. Mabet Hareketi üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.⁶⁸ Sanhedrin günümüzde İsrail'deki bütün Ortodoksları kapsayacak bir yetkiye sahip olmadığı gibi İsrail Devleti tarafından da resmi olarak tanınmamaktadır. Yine de Rabbi Steinsaltz gibi çalışmalarında yer alan prestij sahibi rabbiler sayesinde toplum içerisinde yavaş yavaş meşruiyet kazanmaktadır.⁶⁹

Naşim Lema'an ha-Mikdaş

Naşim lema'an ha-mikdaş (Women for the Temple), İsrail'deki Ortodoks Yahudi kadınların ve çocukların III. Mabet hakkında bilinçlenmelerine yönelik çalışmalar yapan aktivistler tarafından kurulmuştur. Grubun liderleri Aşkenaz kökenli Ortodoks Yahudi kadınlardan oluşmaktadır. Mabet Tepesi'nde ibadet edebilmek için kadınların ritüel temizlik kurallarına yönelik dinî kısıtlamalara meydan okuyan kadın aktivistler kendilerini "III. Mabet'in Muhafızları" olarak tanımlamaktadır. Grubun faaliyetleri kadın ve çocuklara yönelik eğitici aktivitelerle birlikte Mabet Tepesi turlarına odaklanmaktadır. Bu grubun aktivistleri, III. Mabet'in inşası düşüncesinin İsrail Yahudi toplumu içerisinde normalleştirilerek kabul görmesinde ve III. Mabet Hareketi'nin uluslararası medyanın sempatisini kazanmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır.⁷⁰

Ha-Tnua Lehinun ha-Mikdaş

Ha-Tnua Lehinun ha-Mikdaş (The Movement for the Establishment of the Temple) III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan ultra-Ortodokslardan meydana gelen ve yüz civarında üyesi bulunan küçük bir gruptur. Bu grubun liderliğini ultra-Ortodoks Rabbi Yosef Elbaum yürütmektedir. Grubun aktivistleri, İsrail Tanrısı tarafından İsrailoğulları'na verilen 613 buyruğun tam olarak yerine getirilmesi gerektiği inancından hareketle III.

⁶⁷ Nadav Shragai, "Present-day Sanhedrin Court Seeks to Revive Ancient Temple Rituals", Haaretz, erişim: 22.12.2020, <https://www.haaretz.com/1.4808340>.

⁶⁸ Feldman, "Third Temple Movement"; Rubenberg, "Third Temple Movement", 1454.

⁶⁹ David Sheen, "Video: Temple movement rabbi proselytizes for genocide", The Electronic Intifada, erişim: 22.12.2020, <https://electronicintifada.net/content/video-temple-movement-rabbi-proselytizes-genocide/14870>.

⁷⁰ Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", 395-415.

Mabet'in Mesih gelmeden önce inşasının kabul edilmesi için faaliyet göstermektedir. İsrail'deki ultra-Ortodoks kesimin sıkı sıkıya bağlı olduğu geleneksel tutumdan uzaklaşan bu grubun nihai hedefi vadedilen topraklar üzerinde Yahudi dinî hukukuna dayalı teokratik bir düzen kurmaktır. Mabet Tepesi'nde ibadetin başlatılması çağrısında bulunan ve geleneksel yasağın ortadan kaldırılması için çalışan grup üyeleri, Yahudi dinî hukuku kurallarına riayet edilerek Mabet Tepesi'ni ziyaret etmeleri için dindar Yahudileri cesaretlendirmektedir. Ayrıca, grup üyeleri tarafından bu ziyaretler esnasında gerek duyulan temizlik ritüellerinin yerine getirildiğinden emin olunması için rehberlik yapılmaktadır.⁷¹

3.b) III. Mabet Hareketi'nin Mali Kaynakları

III. Mabet Hareketi'nin destekçilerinin büyük bir kısmı İsrail'de yaşayan milliyetçi-dindar Yahudilerden (Datim) meydana gelmektedir. Dünya üzerinde çeşitli yerlerde yaşayan Yahudilerin bağışlarından elde edilen gelirlerin yanında İsrail Devleti'ne bağlı Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığı, Eğitim Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı gibi kurumlar III. Mabet Hareketi'ne mensup gruplara yıllık ödenekler ayırmakta ve faaliyetlerini desteklemektedir.⁷² Ayrıca, İsraili Ortodoks Rabbilerin himayesinde Filipinler başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde mensupları bulunan ve "Nuh'un Çocukları" olarak adlandırılan yeni dinî hareket de III. Mabet Hareketi'ne mali destek sağlamaktadır.⁷³ Bütün bu kaynaklara ek olarak, Kitab-ı Mukaddes'in literal yorumunu esas alan ve III. Mabet'in inşasını, İsa Mesih tekrar gelmeden önce gerçekleşmesi beklenen alametler arasında kabul eden Amerikalı Evanjelik Hıristiyanlar da Altı Gün Savaşı sonrasında İsrail'e günümüzde de devam edecek biçimde siyasi ve ekonomik destek vermektedir.⁷⁴ Bu görüşü benimseyen bazı Hıristiyan gruplar tarafından III. Mabet Hareketi çatısı altındaki gruplara maddi ve

⁷¹ Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", 279-323; Gorenberg, *The End of Days*, 143-155; Be'er, "Dangerous Liaison", 45; Rubenberg, "Third Temple Movement", 1457.

⁷² Uri Blau, "Netanyahu allies donated to groups pushing for Third Temple", *Haaretz*, erişim: 23.11.2020, <https://www.haaretz.com/misc/article-print-page/netanyahu-allies-donated-to-groups-pushing-for-third-temple-1.5434678>; Be'er, "Dangerous Liaison", 53-64; Or Kashti, "Religious Public Schools Teach Children to Long for the Third Temple", *Haaretz*, erişim: 24.11.2020, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-how-religious-kids-learn-about-the-third-temple-1.5415514>.

⁷³ Rachel Z. Feldman, "The Children of Noah: Has Messianic Zionism Created a New World Religion?", *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 22/1 (2018): 115-128.

⁷⁴ Büşra Elmas, *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnanıcı* (Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 23-24.

manevi destek sağlamak amacıyla çeşitli organizasyonlar kurulmuştur. Faaliyetleriyle öne çıkan bazı gruplar şunlardır:

- *The Hope: To Realize the Vision of Jerusalem in Our Lifetime: The City of Peace, a House of Prayer for all the Nations*
- *National Leadership Conference for Israel*
- *Christians for Israel*
- *National Unity Coalition for Israel*
- *Bridges for Peace*
- *Christian Friends of Israeli Communities*
- *International Fellowship of Christians and Jews*
- *The Jerusalem Temple Foundation*
- *Pat Robertson*
- *Temple NOW: Rapture Utopia-Christian Zionism*
- *Bible Believers*
- *International Christian Embassy Jerusalem*
- *Temple Now (Christian)*
- *Lovers of Israel*⁷⁵

3.c) III. Mabet Hareketi'ne Yönelik Eleştiriler

III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistlerin Yahudi geleneğine aykırı inançları ve faaliyetleri birçok açıdan problemler barındırmakta ve çeşitli yönleri dolayısıyla toplumun farklı kesimleri tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştiriler genel olarak Mabet Tepesi'nde ibadet ve III. Mabet'in inşası hakkındaki geleneksel inancın yok sayılması, hareketin aktivistlerinin İsrail Devleti'yle yakın ilişki içerisinde bulunması, grupların yasadışı faaliyetlerinin ve amaçlarının politikacılar tarafından görmezden gelinmesi ve hareketin faaliyetlerinin bölgede yaşayan Müslümanların haklarının yok sayılarak evrensel bir söylem üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılması üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Yahudi geleneğine göre, Mabet Tepesi'nde ibadet edilebilmesinin önündeki en temel engel yüzyıllardır devam ettirilen Mesih inancı, Mabet'in en kutsal yerine tekabül eden ve ayak basılması yasak olan Kutsallar Kutsalı'nın yerinin tam olarak tespit edilememesi ve ibadet için gerekli ritüel temizlik şartlarının yerine getirilmesi amacıyla Tevrat'ta detayları verilen kızıl ineğin bulunamamasıdır.⁷⁶ Bu konuyla ilgili çalışmalar yürüten III. Mabet aktivistleri Mesih'in III. Mabet inşa edildikten sonra geleceğini, teknolojik imkânlar vasıtasıyla Kutsallar

⁷⁵ Liste için bkz. Rubenberg, "Third Temple Movement", 1461.

⁷⁶ Çölde Sayım 19; Gorenberg, *The End of Days*, 8; Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice", 257.

Kutsal'ının yerinin tam olarak tespit edilebileceğini ve yine Tevrat'ta belirtilen şartları taşıyan kızıl ineğin gerektiğinde genetiği değiştirilerek yetiştirilebileceğini öne sürmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, III. Mabet Hareketi içerisindeki en önemli gruplardan biri olan Mabet Enstitüsü bu amaçla faaliyetlere başlamış ve 2020 yılında tasvirlerine uygun iki kızıl ineğin yetiştiğini ilan etmiştir. Böylelikle III. Mabet Hareketi tarafından Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahale edeceği anlayışı terk edilerek kurtuluşun insan eliyle gerçekleşeceği ön kabulünden hareketle yüzyıllardır sürdürülen geleneksel tutum yok sayılmaktadır. Bu durum da hareketi eleştirilerin hedefi haline getirmektedir.⁷⁷

III. Mabet Hareketi'yle ilgili bir diğer eleştiri konusu ise Müslümanlara ve Mabet Tepesi üzerindeki İslamî yapılara karşı çeşitli şiddet eylemleri gerçekleştiren III. Mabet aktivistlerinin İsrail hükümetiyle kurdukları yakın ilişkidir. Günümüzde, özellikle de Likud partisinin desteğiyle, İsrail'deki politikacılar açık bir biçimde aktivistlerin faaliyetlerine destek vermekte ve Mabet Tepesi turlarına aktif olarak katılım göstermektedir. Yapılan bir araştırmaya göre, İsrail Parlamentosu'ndaki (Knesset) yirmi bakandan on biri, III. Mabet Hareketi'ne destek vermektedir. Ayrıca, Mabet Tepesi'nin statükosunun değişmesi gerektiğini savunan çok sayıda politikacı da bulunmaktadır.⁷⁸ Son yıllarda Mabet Tepesi'ne yapılan ziyaretlerdeki artışlar ve III. Mabet Hareketi'nin faaliyetlerinin toplum tarafından desteklenmeye başlaması Mabet Tepesi'nin İsrail Parlamentosu'nda sıklıkla gündeme gelmesine neden olmaktadır. 2016'da en önemli III. Mabet aktivistleri arasında bulunan ve ana merkez sağ partisi Likud'a bağlı bir milletvekili olan Yehuda Glick öncülüğünde İsrail Parlamentosu'nda III. Mabet aktivistlerinin katılımıyla Mabet Tepesi'yle ilgili çalışmalar yapılması amacıyla Mabet Lobisi kurulmuştur.⁷⁹

Söz konusu destek araştırmacılar tarafından hükümetle fundamentalist Yahudiler arasında bulunduğu iddia edilen bir çeşit iş birliğine dayandırılmaktadır. Buna göre, seküler milliyetçiler açısından her ne kadar dinî temelleri önemsenmese de politik açıdan Mabet'le ilgili

⁷⁷ Feldman, "Third Temple Movement".

⁷⁸ Webb, "From Fringe to Halls of Power"; Marissa Newman, "Temple Mount Activists Convene in Knesset, Urge PM to 'Open Gates' to Jewish Prayer", *The Times of Israel*, erişim: 24.11.2020, <https://www.timesofisrael.com/temple-mount-activists-convene-in-knesset-urge-pm-to-open-gates-to-jewish-prayer/>; Yossi Verter, "Temple Mount Extremists Making Inroads in Both Knesset and Israeli Government", *Haaretz*, erişim: 24.11.2020, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-when-extreme-becomes-mainstream-1.5415134>.

⁷⁹ Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", 400.

söylemler Yahudilerin tamamını bir araya getirebilecek güçtedir.⁸⁰ Bu sebeple, Mabet Tepesi'nin hakimiyeti de İsrail Devleti'nin Yahudi halkını ortak paydada birleştirmesi ve bölge üzerindeki kontrolünü tam olarak sağlaması anlamına geleceği için büyük önem teşkil etmektedir.⁸¹ Ancak, İsrail Devleti bir yandan III. Mabet Hareketi'nin faaliyetlerine ve Mabet Tepesi'ndeki turlara dinî ve kültürel faaliyet adı altında devlet desteği verirken, diğer yandan aktivistlerin faaliyetlerini “radikal” olarak nitelendirerek grupların illegal aktivitelerinden kendisini sorumlu tutmamaktadır. Bu durum da İsrail hükümetini sıklıkla eleştirilerin hedefi haline getirmektedir.⁸²

III. Mabet Hareketi'ne yönelik bir diğer eleştiri konusu ise aktivistler tarafından ısrarla dile getirilen evrensellik vurgusudur. Aktivistler bir yandan Müslümanların Mabet Tepesi üzerindeki haklarını yok sayarak bölge üzerindeki İslamî unsurların ortadan kaldırılması amacını taşıırken diğer yandan inşa edilmesi planlanan Mabet'in yeryüzündeki bütün uluslar tarafından kabul göreceğini vurgulayarak nihai hedeflerini ılımlı bir biçimde dile getirmektedirler. Aktivistler tarafından Mabet aktivistlerinin tüm insanlığı dâhil ettiği kurtuluş anlayışının hareketin faaliyetlerine meşruiyet kazandırmak ve destek sağlamak için geliştirdiği bir argüman olduğunu gösteren en önemli örnek ise özellikle Filipinler'de bulunan, “Nuh'un Çocukları” olarak adlandırılan ve III. Mabet Hareketi'ne özgü Mesih öğretisinin üstünlüğüne dayalı yeni bir dinî harekettir. Bu hareketin mensupları, eskiden Evanjelik Hıristiyanlığı kabul eden ancak daha sonra bir çeşit Yahudi hayranlığı nedeniyle eski inançlarını terk eden kişilerden meydana gelmektedir. Bu kişiler, İsraili Ortodoks Rabbilerin himayesinde belirli kısıtlamalarla birlikte Tevrat çalışmaları yapmakta, Şabat kurallarına kısmen uymakta ve Yahudi dini ile Yahudilerin üstünlüğüne dayalı, Filistin topraklarının Yahudilere ait olduğunu kabul eden bir dinî anlayışı benimsemektedir. III. Mabet Hareketi aktivistleri öncülüğünde Mesihî kurtuluş teolojisini destekleyen bu kişiler, III. Mabet'in inşası için İsrail'deki gruplara maddi ve manevi destek sağlamaktadır. III. Mabet aktivistlerinin Yahudi dinî hukukundan esinlenerek Nuh'un Çocukları üyeleri için ortaya koyduğu ve Yahudi toplumunun üstünlüğüne dayanan dinî kurallar ve ritüeller, aktivistlerin III. Mabet inşa edildiğinde diğer din

⁸⁰ Maoz Azaryahu, “(Re)Locating Redemption. Jerusalem: The Wall, Two Mountains, a Hill and the Narrative Construction of the Third Temple”, *Journal of Modern Jewish Studies* 1/1 (2002): 22-23.

⁸¹ Batuk & Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, 138-141.

⁸² Persico, “The End Point of Zionism”, 107.

ve milletlere mensup kişilerle kurmayı planladıkları ilişkiye doğrudan ışıkt tutmaktadır.⁸³

3.d) III. Mabet Hareketi'nin İsrail Yahudi Toplumu Üzerindeki Etkisi

III. Mabet Hareketi'nin özellikle sosyal medya kanalları vasıtasıyla aktif bir biçimde yürüttüğü faaliyetleri ve politikacılar tarafından verilen desteğin etkileri İsrail Yahudi toplumunda net bir biçimde gözlemlenebilmektedir. Günümüzde her ne kadar İsrail'deki Ortodoks Baş Hahamlığı bahsi geçen dinî sebepler nedeniyle Mabet Tepesi'nin ziyaret edilmemesi gerektiği hususundaki tutumunu sürdürse de bazı ultra-Ortodoks gruplar dışında, Yahudilerin Mabet Tepesi'ne girişleri İsrail toplumunun önemli bir kısmı tarafından normal karşılanmakta ve desteklenmektedir. Yapılan bir araştırmanın sonuçları, dindar Siyonistlerin %75'inin Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret etmelerinde herhangi bir sakınca olmadığına inandıklarını göstermektedir. Bu ziyaretlerin ise Mabet Tepesi'nin ibadete açılması ve bölgenin Yahudilere ait olduğunun ispat edilmesi olmak üzere iki temel hedefi bulunmaktadır. Bu doğrultuda, sistemli bir biçimde yürütülen ritüel temizlik hazırlıklarıyla birlikte organize edilen Mabet Tepesi turları vasıtasıyla Yahudiler cesaretlendirilmekte ve Mesih gelmeden önce inşa edilecek olan bir mabet fikri İsrail kamuoyunda normalleştirilmektedir. Böylece, dindar Yahudilerin bu konudaki tutumlarının yumuşatılması hedeflenmektedir.⁸⁴

III. Mabet Hareketi'nin çalışmaları sonucunda, son yıllarda İsrail'de III. Mabet'in Mesih gelmeden önce inşası gerektiği inancı kabul görmeye başlamıştır. Yapılan bir araştırmanın sonuçları, İsrail Yahudi toplumunda %30'luk bir kesimin III. Mabet'in Mabet Tepesi üzerinde bir an önce inşa edilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermektedir. %59'luk bir kesim ise halen Ürdün'e bağlı Kudüs İslamî Vakıflar İdaresi altındaki Mescid-i Aksa'nın statükosunun değişmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁸⁵ Yahudilerin Mabet Tepesi'ne yaptıkları ziyaretlerde ise rekor oranda artışlar yaşanmaktadır. Elde edilen verilere göre, 2009 yılında 5.658 Yahudi Mabet Tepesi'ni ziyaret ederken, bu rakam 2016 yılında 14.000'i bulmuştur. 2017'de ise 22.000'in üzerinde Yahudi Mabet Tepesi'ni ziyaret etmiştir. 2018

⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Feldman, "The Children of Noah", 115-128.

⁸⁴ Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", 400.

⁸⁵ Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", 555.

yılında yalnızca Mabet'in yıkılışının yıldönümü olarak kabul edilen Av ayının dokuzuncu gününde 1263 Yahudi Mabet Tepesi'ni ziyaret etmiştir.⁸⁶

Organize olmaya başladığı dönemde III. Mabet Hareketi'nin aktivitelerine karşı olup eleştirmelerine rağmen, İsrail'de önde gelen bazı din adamları günümüzde Mabet Tepesi'ne yapılan turlara katılmakta ve III. Mabet Hareketi'nin aktivitelerini desteklemektedir. Bu değişimin en önemli sebeplerinin ise III. Mabet aktivistlerinin şiddet karşıtı tutumu ve faaliyetlerini Yahudi dinî mirasını tanıtmaya yönelik kültürel aktiviteler olarak yansıtarak dinî ve politik tartışmalardan uzak durması olduğu öne sürülmektedir. Günümüzde birçok Siyonist rabbi, dinî kurallara riayet edilmesi şartıyla Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkmalarında bir sakınca görmemektedir. Bu durum ise araştırmacılar tarafından, başlangıçta marjinal bir grup olarak doğan ve fundamentalist olarak tasvir edilen III. Mabet Hareketi'nin 2000'li yıllardan itibaren hızla büyüyerek özellikle milliyetçi-dindar kesim içerisinde etkisini arttırdığı ve ana akıma dönüşmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Süleyman Mabedi'nin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılması sonucunda Yahudilikte Mabet'le ilişkilendirilen ibadetler icra edilememiş ve geleneksel Yahudi inancında III. Mabet'in Tanrı tarafından gönderilen bir Mesih öncülüğünde mucizevi bir biçimde inşa edileceği kabul edilmiştir. Yahudiler, XX. yüzyılda Siyonizm'in etkisini arttırmaya başladığı döneme kadar pasif bir bekleyiş içerisindeydiler. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması üzerine Yahudilerin yeniden siyasi bağımsızlıklarına

⁸⁶ Kobi Nachshoni, "More than 12.000 Jews Visit Temple Mount since September", Ynetnews.com, erişim: 24.11.2020, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5181367,00.html>; Jeremy Sharon, "Jewish Visitation to Temple Mount Highest Since Jerusalem's Unification", The Jerusalem Post, erişim: 24.11.2020, <https://www.jpost.com/Israel-News/Jewish-visitation-to-Temple-Mount-highest-since-Jerusalems-unification-546817>.

⁸⁷ Nir Hasson, "Number of Jews Visiting the Temple Mount Rising Fast, and So Is the Controversy", Haaretz, erişim: 24.11.2020, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-number-of-jews-visiting-the-temple-mount-rising-fast-1.6246386>; Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", 322-323; Amanda Borschel-Dan, "As support widens for Jewish prayer on Temple Mount, should we fear apocalyptic consequences?", The Times of Israel, erişim: 24.11.2020, <https://www.timesofisrael.com/as-support-widens-for-jewish-prayer-on-temple-mount-should-we-fear-apocalyptic-consequences/>. İsrail'de önde gelen rabbiler, Mabet Tepesi'nin ele geçirilişinin kırkıncı yıldönümünde, rabbilerin rehberliği eşliğinde gerekli şartların sağlanarak bütün insanların Mabet Tepesi'ne çıkmaları çağrısında bulunmuştur. Çağrını imzalayan rabbilerin listesi için bkz. Be'er, "Dangerous Liaison", 20-21.

kavuşmaları ve 1967’de Kudüs’ün ele geçirilmesi Dinî Siyonizm tarafından ortaya atılan ve İsrail Devleti’nin Mesihî kurtuluş döneminin aracı olduğu fikrinin geniş kitlelerce benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Ancak, bu dönemde yürütülen politikalar dindar Siyonistler tarafından hayal kırıklığıyla karşılanmış ve İsrail Devleti’nin kutsiyeti kabulüne dayanan inanç yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerin ardından bir grup Yahudi geleneksel inanca karşı çıkarak kurtuluşun insan eliyle gerçekleştirilmesi gerektiği ön kabulünden hareketle Mesih’in gelişi için gerekli olan aşamaları tamamlama amacıyla çalışmalara başlamıştır. Günümüzde Kudüs’te ortaya çıkan krizlerde önemli bir pay sahibi olduğu düşünülen ve çatısı altındaki grupların otuzun üzerinde olduğu tespit edilen III. Mabet Hareketi bu gelişmelerin ardından organize bir biçimde faaliyete geçerek dünyanın dört bir yanından destek toplamaya başlamıştır. III. Mabet Hareketi’ne mensup aktivistlerin nihai hedefi ise Mabet Tepesi üzerindeki İslamî yapıların yok edilerek yerine III. Mabet’in inşa edilmesi ve teokratik düzene dayalı bir krallığın kurulmasıdır.

İsrail Devleti’yle yakın bir ilişki içerisinde olan III. Mabet aktivistleri, her ne kadar şiddet karşıtı bir tutum benimsediklerini ve faaliyetlerini kültürel bir zemin üzerinde yürüttüklerini iddia etseler de nihai hedefleri itibarıyla bölge barışı için büyük bir tehlike teşkil etmektedirler. Bu ise, Mescid-i Aksa’yı bağımsızlıklarının sembolü olarak gören Filistinli Müslümanların ve aynı zamanda Kudüs’e büyük kutsiyet atfeden Filistinli Hıristiyan toplulukların haklarının açık bir biçimde yok sayılması anlamına gelmektedir. Mevcut durum, yalnızca Filistin halkını değil, başta Yahudiler olmak üzere dünya üzerindeki bütün Müslüman ve Hıristiyanları ilgilendirmektedir. Bununla birlikte, büyük bir hassasiyetle ele alınması gereken bu hareketin akademik çevrelerce “marjinal” olarak nitelendirilmesi bugüne kadar faaliyetleri hakkında yeterli araştırmaların yapılamamasına neden olmuştur. Dolayısıyla, ilerleyen dönemlerde hareketin bünyesindeki her bir grubun müstakil olarak çalışılması faaliyetlerinin ve barındırdığı tehlikenin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Altınel, Tolga Savaş. “Guş Emunim”. *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*, ed. Süleyman Turan & Emine Battal, İstanbul: Okur Akademi, 2020, 196-198.
- Armstrong, Karen. “The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?”. *Journal of Palestine Studies* 27/3 (1998): 5-19.
- Aydın, Fuat. *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*. 3. bs., İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.

- Azaryahu, Maoz. "(Re)Locating Redemption. Jerusalem: The Wall, Two Mountains, a Hill and the Narrative Construction of the Third Temple". *Journal of Modern Jewish Studies* 1/1 (2002): 22-35.
- Bağır, Muhammed Ali. *Yahudi Düşünür Saadia Gaon*. İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2015.
- Baker, Eric W. *The Eschatological Role of the Jerusalem Temple: An Examination of the Jewish Writings dating from 586 BCE to 70 CE*. Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2015.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Batuk, Cengiz & Rabia Mert. "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017): 129-149.
- Baybal, Sami. "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, 341-359.
- Be'er, Yizhar. "Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications". *Ir Amim*, çev. Shoshana London Sappir, erişim: 22.11.2020, <http://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Dangerous%20Liaison-Dynamics%20of%20the%20Temple%20Movements.pdf>.
- Blau, Uri. "Netanyahu allies donated to groups pushing for Third Temple". *Haaretz*, erişim: 23.11.2020, <https://www.haaretz.com/misc/article-print-page/netanyahu-allies-donated-to-groups-pushing-for-third-temple-1.5434678>.
- Borschel-Dan, Amanda. "As support widens for Jewish prayer on Temple Mount, should we fear apocalyptic consequences?". *The Times of Israel*, erişim: 24.11.2020, <https://www.timesofisrael.com/as-support-widens-for-jewish-prayer-on-temple-mount-should-we-fear-apocalyptic-consequences/>.
- Boyer, Alain. *Siyonizmin Kökenleri*. Çev. Volkan Aytar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Cattan, Henry. *Palestine, the Arabs and Israel: The Search for Justice*. Londra: Longman, 1969.
- Çapa, Yılmaz. *Yahudilikte Mesih İnancı; Hıristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Elmas, Büşra. *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnancı*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- "Emet ve'Emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism". Erişim: 20.11.2020, <https://masortiolami.org/wp-content/uploads/2014/03/Emet-VEmunah-Statement-of-Principles-of-Conservative-Judaism.pdf>.
- Feldman, Rachel Z. "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action: The Race-Class and Ideological Normativity of Women for the Temple in Jerusalem". *Journal of Middle East Women's Studies* 13/3 (Kasım 2017): 395-415.

- Feldman, Rachel Z. "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights: The Use of Piety Practice and Liberal Discourse to Carry out Proxy-State Conquest". *Settler Colonial Studies* 8/4 (2018): 537-558.
- Feldman, Rachel Z. "The Children of Noah: Has Messianic Zionism Created a New World Religion?", *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 22/1 (2018): 115-128.
- Feldman, Rachel Z. "Third Temple Movement". *World Religions and Spirituality*, erişim: 18.11.2020. <https://wrldrels.org/2017/11/24/third-temple-movement/>.
- Fischer, Shlomo. "From Yehuda Etzion to Yehuda Glick: From Redemptive Revolution to Human Rights on the Temple Mount". *Israel Studies Review* 32/1 (2017): 67-87.
- Goldhill, Simon. *Kudüs Tapınağı*. Çev. İbrahim Şener, İstanbul: Doruk Yayınları, 2011.
- Gorenberg, Gershom. *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Greenstein, Ran. *Zionism and Its Discontents: A Century of Radical Dissent in Israel/Palestine*. Londra: Pluto Press, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. 4.bs., İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2001, 23: 323-338.
- Hasson, Nir. "Number of Jews Visiting the Temple Mount Rising Fast, and So Is the Controversy". *Haaretz*, erişim: 24.11.2020, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-number-of-jews-visiting-the-temple-mountain-rising-fast-1.6246386>.
- Hayes, Christine H. "Sanhedrin". *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, 606-607.
- Herzl, Theodor. *Yahudi Devleti*. Çev. Yeşim Meriç, İstanbul: Milenyum Yayınları, 2018.
- Inbari, Motti. "Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel's Disengagement Plan". *Journal of Church and State* 49/4 (Ekim 2007): 697-717.
- Inbari, Motti. *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?* Çev. Shaul Vardi, Albany: Sunny Press, 2009.
- Inbari, Motti. "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice: The Case of the Temple Institute". *Rethinking the Messianic Idea in Judaism*, ed. Michael L. Morgan & Steven Weitzman, Indiana: Indiana University Press, 2015, 256-273.
- Inbari, Motti. "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study: The Movement for the Establishment of the Temple". *Hebrew Union College Annual* 74 (2003): 279-323.
- Inbari, Motti. "When Prophecy Fails? The Theology of the Oslo Process: Rabbinical Responses to a Crisis of Faith". *Modern Judaism* 29/3 (Eylül 2009): 303-325.
- Israel Ministry of Foreign Affairs. "Israel-Jordan Peace Treaty". Erişim: 22.11.2020, <https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/israel-jordan%20peace%20treaty.aspx>.

- İbn Meymûn, Musa. *Mishneh Torah: Sefer Shoftim*. Çev. Eliyahu Touger, New York: Moznaim Publishing, 2010.
- Karaman, Lütfullah M. "Siyonizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2009, 37: 329-335.
- Kashti, Or. "Religious Public Schools Teach Children to Long for the Third Temple". *Haaretz*, erişim: 24.11.2020, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-how-religious-kids-learn-about-the-third-temple-1.5415514>.
- Knibb, Michael A. "Apocalypticism and Messianism". *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls*, ed. John J. Collins & Timothy H. Lim, Oxford: Oxford University Press, 2010, 403-432.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala". *Milel ve Nihal* 7/1 (2010): 33-59.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011): 243-266.
- Meral, Yasin. *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamanı: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Mert, Rabia. "İslam Geleneği Açısından Kudüs". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Aralık 2017): 257-272.
- Montet, E. v.dğr. *Tarihte ve Günümüzde Siyonizm ve Yahudilik*. Çev. Adnan Yazıcı v.dğr., İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006.
- Nachshoni, Kobi. "More than 12.000 Jews Visit Temple Mount since September". *Ynetnews.com*, erişim: 24.11.2020, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5181367,00.html>.
- Naor, Arye. "'Behold, Rachel, Behold': The Six Day War as a Biblical Experience and Its Impact on Israel's Political Mentality". *Journal of Israeli History* 24/2 (2005): 229-250.
- Newman, Marissa. "Temple Mount Activists Convene in Knesset, Urge PM to 'Open Gates' to Jewish Prayer". *The Times of Israel*, erişim: 24.11.2020, <https://www.timesofisrael.com/temple-mount-activists-convene-in-knesset-urge-pm-to-open-gates-to-jewish-prayer/>.
- Özalkan, Seda. *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Persico, Tomer. "The End Point of Zionism: Ethnocentrism and the Temple Mount". *Israel Studies Review* 32/1 (2017): 104-122.
- Pew Research Center. "Israel's Religiously Divided Society". Erişim: 20.11.2020, <https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/>.
- Prior, Michael. *Zionism and the State of Israel: A Moral Inquiry*. Londra/New York: Routledge, 1999.
- Rabkin, Yakov M. *Yahudilerin Siyonizm Karşıtılığı*. Çev. Şahika Tokel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Ravitzky, Aviezer. *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*. Çev. Michael Swirsky & Jonathan Chipman, Şikago/Londra: The University of Chicago Press, 1996.

- Rubenberg, Cheryl A. (ed.). "Al-Haram ash-Sharif". *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict*, Londra/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010, 496-497.
- Rubenberg, Cheryl A. (ed.). "Third Temple Movement". *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict*, Londra/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010, 1451-1463.
- Shahak, Israel & Norton Mezvinsky. *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*. Çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Sharon, Jeremy. "Jewish Visitation to Temple Mount Highest Since Jerusalem's Unification". *The Jerusalem Post*, erişim: 24.11.2020, <https://www.jpost.com/Israel-News/Jewish-visitation-to-Temple-Mount-highest-since-Jerusalem's-unification-546817>.
- Sharon, Jeremy. "Participants in paschal lamb ceremony voice hope to one day raze Temple Mount". *The Jerusalem Post*, erişim: 22.12.2020, <https://www.jpost.com/Israel-News/Participants-in-paschal-lamb-ceremony-voice-hope-to-one-day-raze-Temple-Mount-451757>.
- Sheen, David. "Video: Temple movement rabbi proselytizes for genocide". *The Electronic Intifada*, erişim: 22.12.2020, <https://electronicintifada.net/content/video-temple-movement-rabbi-proselytizes-genocide/14870>.
- Shragai, Nadav. "Present-day Sanhedrin Court Seeks to Revive Ancient Temple Rituals". *Haaretz*, erişim: 22.12.2020, <https://www.haaretz.com/1.4808340>.
- Shragai, Nadav. "Third Temple Culture". *Haaretz*, erişim: 22.12.2020, <https://www.haaretz.com/1.4714394>.
- Shragai, Nadav. "Yesha Rabbis to Jews: Visit Temple Mount". *Haaretz*, erişim: 23.11.2020, <https://www.haaretz.com/1.5370848>.
- Smith, Henry Preserved. "The Red Heifer". *The American Journal of Theology* 13/2 (1909): 207-228.
- Starr, Kelsey Jo & David Masci. "In Israel, Jews are united by homeland but divided into very different groups". *Pew Research Center*, erişim: 20.11.2020, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-homeland-but-divided-into-very-different-groups/>.
- Temple Institute. "About the Temple Institute". Erişim: 22.12.2020, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research>.
- Temple Institute. "Sacred Vessels and Vestments of the Holy Temple". Erişim: 22.12.2020, <https://templeinstitute.org/gallery/>.
- Temple Mount & Land of Israel Faithful Movement. "Vision of Redemption". Erişim: 22.12.2020, <http://templemountfaithful.org/vision.php>.
- Taşpınar, İsmail. "Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Kudüs". *Kudüs: Tarih, Şehir Toplum*, ed. Yunus Çolak ve Latif Karagöz, İstanbul: İLEM Yayınları, 2019, 1-17.
- The Knesset. "Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel". Erişim: 22.11.2020, https://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic10_eng.htm.
- The Messianic Prophecy Bible Project. "The Temple Vessels are Ready for the Rebuilding of Jerusalem's Third Temple". Erişim: 22.12.2020, <https://free.messianicbible.com/feature/the-temple-vessels-are-ready-for-the-rebuilding-of-jerusalem's-third-temple/>.

- The Temple Institute. “Red Heifer Update! (June 2020/Tammuz 5780)”. Erişim: 22.12.2020,
<https://www.youtube.com/watch?v=A3F30CwkHMA>.
- The Temple Institute. “Shavuot Offering Reenactment”. Erişim: 22.12.2020,
https://www.youtube.com/watch?v=JBXsj4OHNPA&feature=youtu.be&fbclid=IwARoUrqvvdLbljRYN19Hy1_h3kUyK7RTDgzZ8TYGpffZ4fnZ_wMMBgWBuCo.
- Webb, Whitney. “From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as ‘Civil Rights’”. MPN News, erişim: 22.11.2020,
<https://www.mintpressnews.com/third-temple-activist-movement-israel-theocracy-civil-rights/260142/>.
- Werblowsky, R. J. Zwi & Geoffrey Wigoder (ed.). “Zion”. *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1997, 761.
- Verter, Yossi. “Temple Mount Extremists Making Inroads in Both Knesset and Israeli Government”. Haaretz, erişim: 24.11.2020,
<https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-when-extreme-becomes-mainstream-1.5415134>.